

**KEMALEDDİN İBN-İ HÜMAM'A GÖRE
İNSAN FİLLERİ**

Halil ÇURAK

745628

**CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

165628

**Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Kelâm Bilim Dalı için Öngördüğü**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Olarak Hazırlanmıştır

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ

SİVAS

Eylül 2004

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Halil ÇURAK tarafından yapılan bu çalışma jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof.Dr. Ramazan ALTINTAŞ

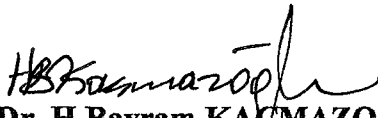
Üye : Doç.Dr. Metin ÖZDEMİR

Üye : Doç.Dr. Metin BOZKUŞ

Onay

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

20./09/2004

Prof.Dr. H.Bayram KAÇMAZOĞLU
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VI
SUMMARY	VII
GİRİŞ	1
1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI	1
2. METOT VE KAYNAKLAR	4
3. KEMALİDİN İBN-İ HÜMAM 'IN HAYATI VE ESERLERİ	5
A. HAYATI	5
B. İLMİ KİŞİLİĞİ	6
C. KELÂMCILIĞI VE KİTABU'L- MÜSAYERE'Sİ	7
D. el-MÜSÂYERE'NİN ER-RİSÂLETÜ'L-KUDSİYYE İLE MUKAYESESİ	9
E. ESERLERİ	16
BİRİNCİ BÖLÜM	18
İNSANIN FİİLLERİNİN MEYDANA GELİŞİ	18
1. FİİL KAVRAMI	18
A. ALLAH'IN İRADESİ VE İNSANIN FİİLLERİ	20
a. İRADE KAVRAMI	20
b. İBN-İ HÜMAM'IN İRADE ANLAYIŞI	22
B. ALLAH'IN KUDRETİ VE İNSANIN GÜCÜ	22
a. İBN-İ HÜMAM VE İNSANIN GÜCÜ	24
b. İNSANIN KUDRETİ VE İKİ ZİT ŞEYE UYGUNLUĞU	26
c. İBN-İ HÜMAM VE İNSAN KUDRETİNİN KARŞIT İKİ FİİLE UYGUNLUĞU	27
C. İBN-İ HÜMAM VE FİİLLERİN YARATILIŞI MESELESİ	28
D. İBN-İ HÜMAM VE KESB MESELESİ	30
İKİNCİ BÖLÜM	37
İNSANIN FİİLLERİYLE İLİŞKİLİ KONULAR	37
1. İBN-İ HÜMAM VE KAZA-KADER MESELESİ	37
A. KAZA VE KADER KELİMELERİNİN ANLAMLARI	37
B. BAĞLAMSAL AÇIDAN KUR'AN'DA KAZÂ VE KADER	39
C. İBN-İ HÜMAM VE KAZÂ - KADER	45
2. İBN -İ HÜMAM VE ECEL ANLAYIŞLARI	47
3. RIZIK MESELESİ VE İBN-İ HÜMAM	52
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	56
FİİLLERİN VASIFLANIŞI İLE İLGİLİ KONULAR	56
1. FİİLLERİN NİTELENİŞİ	56
A. FİİLLERDE GÜZELLİK VE ÇİRKİNLİK	56
a. GÜZEL VE ÇİRKİNİN TANIMI:	57
b. İBN-İ HÜMAM'IN HUSUN-KUBUH ANLAYIŞI	59
B. FİİLLERDE ADALET-ZULÜM SORUNU VE İBN-İ HÜMAM	62

C. TEKLİF VE İBN-İ HÛMAM'IN ANLAYIŞI	65
D. İBN-İ HÛMAM'IN SALAH-ASLAH ANLAYIŞI	68
E. İBN-İ HÛMAM'IN HİDAYET-DALÂLET ANLAYIŞI	71
SONUÇ	77
KAYNAKLAR	81

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.mlf.	: Aynı müellif
c.	: Cilt
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EAÜİFD	: Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
sad.	: Sadeleştiren
ter.	: Tercüme eden
yay. haz.	: Yayına hazırlayan
trs.	: Tarihsiz
b.y.y.	: Baskı yeri yok
çev.	: Çeviren
vd.	: Ve devamı, diğerleri
b.t.y.	: Baskı tarihi yok
haz.	: Hazırlayan
neşr.	: Neşreden
bkz.	: Bakınız
v.	: Vefatı
tahk.	: Tahkik eden

ÖNSÖZ

İnsanın özgürlüğü meselesi, geçmişte insanları meşgul etmiş, halen etmekte ve gelecekte de devam edeceğe benzemektedir. Felsefe hürriyet açısından ele alırken, İslamî disiplinlerden olan Kelâm ise fiil noktasından irdelenmektedir. İnsanın fiilleri Allah tarafından yaratılıyor ve insanın da hiçbir dahli olmadan onu işliyorsay bu durumda insanın fiille etkisi hangi konumdadır? Eğer insan kendi fiillerini hür olarak seçip meydana getirmekteyse Allah'a rağmen bir şey mi oluşturmaktadır? Şayet fiilde Allah'ın ve kulun dahli varsa bunun sınırı nedir? İlahi olanla insani olanın arasını nasıl belirleyeceğiz? gibi sorular İslam düşünce geleneğinde tartışılmış ve belli bir takım görüşler ortaya konmuştur.

Çalışmamıza esas teşkil eden zat, XV y.yılda yaşamış devrin İslamî ilimlerde mümtaz şahsiyetlerinden biri olan Mâtürîdî kelamcısı İbn-i Hümam'dır. İbn-i Hümam, kaynaklarda da belirtildiği gibi, konusunda müctehid olan bir şahıstır. Daha çok fıkıhçı-kelamcı yönüyle tebarüz etmiştir. Biz bu çalışmamızda O'nun kelam kitabı olan el-Müsayere'yi temel alarak yukarıda zikrettiğimiz sorularla ilgili görüşlerini ortaya koymaya çalıştık.

Araştırmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun önem ve amacı, metot ve kaynaklar, İbn-i Hümam'ın hayatı, ilmi kişiliği, kelamcılığı ve eserleri, Gazali'nin er-Risale'siyle münasebetinden bahsettik.

Birinci bölümde; insanın fiillerinin meydana gelişi genel başlığı altında fiil, irade, kudret, yaratma, kesb, istitaat gibi kavramların önce semantik tahlilini yaptık. Kelami ekoller tarafından nasıl anlaşıldığını İbn-i Hümam'ın değerlendirmeleriyle birlikte sunduk.

İkinci bölümde; insanın fiilleriyle ilişkili konular başlığı altında kaza-kader, rızık, ecel gibi kavramların dilsel tahlilini yaptıktan sonra kelami

sistemler tarafından değerlendirilişine yer verdik.Sonra da müellifimizin bakış açısını sunduk.

Üçüncü bölümde de; Fiillerin vasıfları adı altında güzel ve çirkinin ne olduğunu, güç yetirilemeyen şeyde insanın sorumlu olup-olmama durumunu, Salah-aslah'ın Allah için gerekli olup-olmadığı ve Hidayet ve Dalalette insanın konum ve rolünü aynı metotla sunmaya çalıştık.

Çalışmam esnasında gerek tezin meydana geliş aşamasında gerekse kaynak temininde yardımını esirgemeyen danışman hocam Prof.Dr. Ramazan ALTINTAŞ Bey'e, katkılarından dolayı Doç.Dr. Metin ÖZDEMİR Bey'e, Doç.Dr. Metin BOZKUŞ Bey'e, tezin yazım aşamasında gördüğüm destekten dolayı Talha POLAT ve Murat ÇATAK'a teşekkürü bir borç bilirim.

Halil ÇURAK
SİVAS -2004

ÖZET

Çurak, Halil, 'Kemaleddin İbn-i Hümmam'a Göre İnsan Fiilleri'.(Yüksek Lisans Tezi), Danışman : Prof.Dr.Ramazan ALTINTAŞ.

Kemaleddin İbn-i Hümmam'a Göre İnsan Fiilleri adını taşıyan bu çalışmamızda İbn-i Hümmam'ın insan fiilleriyle ilgili görüşlerini ortaya koymaya çalıştık.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında konunun önem ve amacı, çalışmada takip ettiğimiz metot ve kaynakların neler olduğu, İbn-i Hümmam'ın hayatı, eserleri, ilmi kişiliği ve kelamcılığından bahsettik.

Birinci bölümde; İnsanın fiillerinin meydana gelişi başlığı altında fiil, irade, kudret, yaratma, kesb, kavramlarını geleneği göz ardı etmeden İbn-i Hümmamın değerlendirmesiyle ele aldık.

İkinci bölümde ;İnsanın fiilleriyle ilişkili konulardan kaza-kader, ecel ve rızık anlayışlarını aynı metodla sunduk.

Üçüncü bölümde ise ; Fiillerin vasıflarıyla ilgili konulardan güzel ve çirkin, adalet ve zulüm, teklif, salah ve aslah ve hidayet ve dalaletin nasıl anlamlandırıldığını diğer bölümlerdeki gibi ortaya koyduk.

Tezimiz sonuç kısmında değerlendirme ile son bulmuştur.

SUMMARY

Çurak, Halil, human movements according to Kemaleddin İbn-i Hümmam.

Consultant : Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ

In our work called 'human movements according to Kemaleddin İbn-i Hümmam' we tried to bring up his views about human movements.

Our thesis consists of three parts and an introduction.

In the introduction part we told the importance of the subject, the methods we used, the sources we benefited from, İbn-i Hümmam's life, his works, his scientific identity and his speeches (utterances).

In the first section, under the title of the existence of human movements, we considered movement, will, power, creating and acquiring without ignoring the customs with the evaluation of İbn-i Hümmam.

In the second section we explained the act of worship, appointed time and daily bread with the evaluation of İbn-i Hümmam.

In the third section we explained the being described of movements, beauty and ugly, fair and cruelty, guidance and how they got meanings.

Our thesis finishes in evaluation in the conclusion part.

GİRİŞ

1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

İnsanın fiilleri konusu ya da başka bir ifadeyle insanın hürriyeti ve fiilleri hür olarak seçip yapması sorunu insanlık tarihi kadar eski ve düşünce sistemlerini meşgul eden bir konu olmuştur. Gerek İslam inanç sisteminde gerekse İslam dışı inanç sistemlerinde bu konuya büyük bir alaka gösterilmiştir. Bu durum, insanın kendini ve dış dünyayı tanıma ve algılama arzusunun bir gereği ve sonucudur.

Çok yönlü mütehassıs bir âlim olan İbn-i Hümam'la ilgili çalışmaların yetersiz olduğu ortadadır. Ancak son yıllarda ki çabaların sevindirici olduğunu da belirtmek gerekir. Yapılan çalışmaları şöyle sıralayabiliriz:

a) Cemâleddin el-Kâsımî, el-Evcibetü'l-Merdiyye ammâ evredehû Kemâlüddîn b. El-Hümam ale'l-Müstedillîn bisübûti's-Sünneti'l-Mağribi'l-Kabliyye, Dimeşk, 1326 h.

b) Ali Bakkal, Fethu'lKadir Şerhu'l-Hidâye Adlı Eserin Konularına göre İndeksi, (Basılmamış Lisans Tezi), Erzurum, 1979.

c) Hakkı Aydın, Sivaslı İbn-i Hümam ve Tahrîr'i, (Sivas, 1993). Bu çalışma 2000 yılında "Sivaslı İbn-i Hümam Hayatı ve Eserleri" adı altında yeniden basılmıştır.

d) Niyâzi Kahveci, İbnü'l-Hümâm ve İbn Âbidîn'e Göre Siyasal Suç, Ankara, 1996.

Buraya kadar sıraladığımız çalışmalar İbn-i Hümâm'ın fihhi yönüyle ilgili olanlardır.

e) Emrullah Fatîş, İbnü'l-Hümâm'ın el-Müsâyere Adlı Eserinde Bî'setül-Enbiya ve Sem'iyât Bahislerinin Gazâli ile Mukayesesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1992.

f) Halil Taşpınar, Kemâleddin İbn-i Hümâm'a Göre Allah Teâlâ'nın Sıfatları ve Gazzâlî'nin Bu Husustaki Görüşleri ile Karşılaştırılması, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri, 1992.

g) Mustafa Yalçınkaya, İbn Hümâm'ın Müsâyere Adlı eserindeki İman ve İslam ile İlgili Konuların İmam Gazâli ile Karşılaştırılması, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1993.

h) Ahmet Akgüç, Kemâleddîn İbn-i Hümâm'a Göre Allah Teâlâ'nın Fiilleri ve Gazzâlî'nin Bu Husustaki Görüşleriyle Karşılaştırılması (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1994.

Buraya kadar ki sıraladığımız çalışmalar İbn-i Hümâm'ın kelâmî görüşleriyle ilgili olup, el-Müsâyere adlı eserindeki belli bir konunun Gazzâlî'nin görüşleriyle karşılaştırmalı olarak yapılan eserlerdir.

l) Kâmil Güneş, İbnü'l-Hümâm'ın Kader Anlayışı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1993

Bu çalışma ise, İbn-i Hümâm'ın Kader anlayışını temele almakla birlikte diğer itikâdi ekollerin görüşlerini de yansıtmaktadır.

j) 1990 yılında Sivas'ta yapılan ve İbn-i Hümâm'ın değişik yönlerini ele alan sempozyuma sunulan tebliğler "Kemâleddin İbn-i Hümâm'ın Hayatı,

Eserleri ve İlmî Kişiliği” (haz. H. İbrahim Karademir-M.Aymak), Sivas, 1993¹ ismiyle yayınlanmıştır.

Bizim tarafımızdan yapılan “Kemâleddin İbn-i Hümam’a Göre İnsan Fiilleri” adlı bu çalışma ise İnsanın eylemindeki rolü ve hür olma durumunu geleneği göz ardı etmeden İbn-i Hümam’ın bakış açısıyla sunmak olacaktır.

İslamî düşünce tarihinde mesele, ilahi vahiy olan Kur’an’ın insan hayatına aktarılması durumunda ortaya çıkmıştır. İlahi olanla insani olanın çizgisini belirlemeye çalışan Kelam İlmî’nin temelleri de böylece atılmıştır.

İnsanın özgürlüğü sorunu, insan zihnini dün olduğu gibi bugün de meşgul etmektedir. Herhalde yarın da insan bu problemle uğraşmaktan kendini alamayacaktır. Çünkü insan yapısı sürekli araştırma, öğrenme ve merak duygusuyla doludur. O, bu duyguların etkisiyle kendini bu evrenin içinde tanımaya ve konumlandırmaya çalışacaktır.

Farklı disiplinler tarafından değişik açılardan ele alınan bu meseleye kelamcılar tarafından “insan fiili” noktasından yaklaşılmıştır. İnsanın herhangi bir fiildeki özgürlüğü onun sorumluluğunun sınırlarını da ortaya koymaktadır. Bu noktada, ilâhi Fiille, insani Fiilin ayrıldığı yerler neresidir? Mutlak bir özgürlükten söz edilebilir mi? Kelamcılar hangi açılardan insanın özgürlüğü sorusuna yaklaşmışlardır? Bütün bu sorular, insanın var olduğu sürece “anlam arayışı” çerçevesinde cevap bulmada bize yardımcı olacaktır. Ayrıca salt dünyamız için değil, davranışlarımızla âhiretimizi hazırlamada bizim için son derece önemlidir.

Biz bu çalışmalarımızda, insanın fiilleri konusunda, Mâtürîdî kelam ekolünde önemli bir yere sahip olan İbnu’l- Hümâm’ı esas alarak, geleceği de göz ardı etmeden görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. İbnu’l- Hümâm,

¹ Koca, Ferhat, “İbnü’l-Hümâm” DİA, XXI, 89-90, İstanbul, 2000.

mensubu bulunduğu kelami düşünce sistemi içerisinde taassubtan uzak, farklılıklara değer veren kendisinden sonraki ilim erbabına da metodik bakış açısı sunmaktadır. Bu sebeple, onun konuya yaklaşımı son derece önem arz ediyor.

2. METOT VE KAYNAKLAR

Çalışmamızda İbnu'l- Hümâm'ın insan fiilleri ile ilgili görüşlerini temele almakla birlikte, kendisinden önceki geleneği de göz ardı etmeden mukayeseli bir değerlendirmesini yapmaya gayret edeceğiz.

Cebriye, Mutezile, Eş'ari ve Mâtürîdî ekolünde insan hürriyetinin nasıl anlaşıldığı ve sınırın ne olduğunu kısaca belirtmeye önem göstereceğiz. Böyle mukayeseli bir yöntem izlemekteki amacımız, İbn-i Hümâm'ın değerini ortaya çıkartmaktır.

Kaynak olarak İbnu'l- Hümam'ın Kitâbu'l Müsayere'sini temel aldık. Mutezile'nin görüşleri için Kadı Abdulcabbar'ın Şerhu'l-Hamse ve El-Muğni'sine; Mâtürîdî'nin görüşleri için Kitabut-Tevhid'ine; Nureddin Sabuni'nin El-Bidaye'sine ve Pezdevi'nin Usulü'd-Din adlı eserine; Eş'arinin el-Luma ve el-İbâne'sine müracaat edeceğiz.

Dilsel kaynaklara ve bu konuda Türkçe yazılmış eser, tez ve makalelere ayrıca başvuracağız.

İbnu'l- Hümam'ın hayatı ve eserleri için tabakatla ilgili kaynakların taramasını yapacağız.

3. KEMALLEDDİN İBN-İ HÜMAM 'IN HAYATI VE ESERLERİ

A. HAYATI

Asıl adı Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdi'l-Hamid'dir. Künyesi Ebu Abdillah, Lakabı Kemalüddin'dir. Hümam lakabı babası Abdulvahid'e verilmiş olup, bu lakap Arapça'da büyük hükümdar, efendi, yiğit liderlere verilen bir isimdir. Abdulvahid Sivas'ta kadılık yapmış, daha sonraları bilinmeyen bir sebeple Kahire'ye gitmiş orada Hanefi kadılığına getirilmiş sonra da İskenderiye'ye geçmiştir.

Babasının ve dedelerinin Sivas'lı olması sebebiyle müellifimiz "es-Sivasî" (Sivaslı), Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğduğu için de "el-İskenderî" nisbetlerini almıştır.²

İskenderiyye'de Hanefî Kadılığına baktığı sıralarda Maliki kadısının kızıyla evlenmiş, bu evlilikten 790/1388 yılında İbnu'l- Hümam doğmuştur.³

Ömer Nasuhi Bilmen (V.1971), doğum yerini Sivas olarak verse de⁴ bu doğru değildir. İbn-i Hümam'a Sivasî denilmesi, buranın babasının memleketi olmasından dolayıdır. İskenderiyye' de evlenen ve orada yerleşen babasına bakıldığında, İbnu'l- Hümam'ın Sivas'ta doğması uzak bir ihtimaldir. Ama babasına nispetle de Sivasî denilmesi göz ardı edilemez.⁵

² Leknevî, Muhammed b.Abdilhayy, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Teracimi'l-Hanefiyye*, s.180, Mısır, 1324

Aydın,Hakkı,*Sivaslı İbnu'l- Hümam Hayatı ve Eserleri*,s.41-42, Sivas, 2000.

³ Leknevî, a.g.e, s. 180; Aydın, a.g.e, s.43.

⁴ Bilmen,Ömer Nasuhi, *Hukuk-u İslamiyye ve İstilahât-ı Fıkhıyye Kamusu*. I.,405, İstanbul, 1967.

⁵ Güneş,Kamil, *İbnu'l- Hümam'ın Kader Anlayışı*, s.2 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya,,1993.

B. İLMİ KİŞİLİĞİ

Kemâlüddîn İbn-i Hümâm'ın tahsil hayatında ilk hocası olarak babasını sayabiliriz. Annesinin de Maliki kadısının kızı olduğunu göz önünde bulunduracak olursak, ilim hayatına ailede ve sağlam temellerde başladığını söyleyebiliriz.⁶

Babasını küçük yaşta kaybetmiş, Mağribli anneannesinin himayesinde yetişmiştir. Küçük yaşta hıfzını tamamlamış, daha sonra ninesi onu Kahire'ye göndermiş, tahsiline burada devam etmiştir.

Hidaye Kârîî diye meşhur olan Siraceddin Ömer b. Ali'den(V.829/1425), İmam Merginâni'nin el-Hidâye isimli eserini okumuş ondan usul ve diğer ilimlerde faydalanmıştır. Daha sonra İbnu's-Şihne(v.815/1412) 813 yılında Kahire'ye geldiğinde onun derslerine devam etmiş, onunla Halep'e gitmiş ve İbnu's-Şihne ölene kadar onunla beraber olmuştur.⁷

İbnu's-Şihne'nin taklidi terk ederek içtihat edecek seviyeye gelmiş bir fakih⁸ olması, İbn-i Hümâm'ın fıkıh ve akaidde mutaassıb birisi olmamasında etkili olması kuvvetle muhtemeldir. O, ilimdeki bu özgür tavrını fıkıh kitabı olan Fethû'l-Kâdir ve Kelam kitabı olan el-Müsâyere'de göstermektedir.⁹ İbn-i Hümâm âlimlerden ders almış ve bir çok ilimde derinleşmiştir.¹⁰

Fıkıh, usul, nahiv sarf, meânî, beyan, tasavvuf, tefsir, hadis, mûsiki, mantık, cedel, kelâm ve diğer ilimlerde derinleşen İbn-i Hümâm, fıkıhta müctehitlik sıfatına haiz, Fethûl-Kadir adlı el-Hidaye şerhinde, mezhep

⁶ Aydın, a.g.e., s.47;bkz., Özel,Ahmet, Hanefi Fıkıh Alimleri,s.96,Ank.1990.

⁷ Leknevi, a.g.e., s.180-181.

⁸ Karaman, Hayreddin, İslâm Hukuk Tarihi, s.164,İstanbul,1974.

⁹ Leknevi, a.g.e., s.180-181.; Karaman , a.g.e. , s.159.

¹⁰ İbn-i Hümâm'ın hangi alimlerden ders aldığıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın,a.g.e., s.49-54. ;Özel,a.g.e., s.96-97.

taassubundan uzak bir fıkıh ortaya koymuş ama yine de Hanefi fakihî olarak tanınmıştır.¹¹

İbn-i Hümam'ın yetiştirdiği öğrenciler arasında İbn-i Emir el-Hâc (V.879/1474), Muhammed b.Şihhe,(V.882/1477), Zeynüddin Kasım b. Kutluboğa (V.879/1474) gibi meşhur alimler vardır.¹²

Zamanın önde gelen ilim merkezleri olan Eşrefiyye, Mansuriyye ve Şeyhuniyye gibi medreselerde dersler vermiştir. Bir müddet müftülük makamında bulunmuş, sorumluluğunun ağırlığından dolayı bundan ayrılıp ömrünü ilim yaymaya vermiştir.¹³

Kendisinden keşif ve kerametleri menkul bir mutasavvıf olan İbnu'l-Hümam, İslâm adına örnek gösterilecek çok yönlü alimlerden birisidir. İbn-i Hümam , hicri 861'de Ramazan'ın 7'sinde Cuma günü vefat etmiştir. Mezarı Mısru'l-Kadîme'dedir.¹⁴

İbn-i Hümam alim bir babanın, alim kızı annenin ve ailenin bir mektep olduğu bir ortamda İslâmî ilimlerde otorite seviyesine ulaşmış bir kişi olarak, arkasında insanlığa ışık tutacak bir çok eser ve değerli alimler bırakmıştır.

C. KELÂMCILIĞI VE KİTABU'L- MÜSAYERE'Sİ

Kemâlüddîn İbn-i Hümam ın çalışmamıza konu olan Kelâmî eserinin tam adı, "el-Mûsayere Fî'l Akaidi'l- Münciye fi'l-Âhira'dır. Ahirette kurtuluşa götürececek akideyi ele alan bu eser, İmam Gazali (V.505/1111)'nin er-Risâletü'l-Kudsiyye isimli eseriyle beraber bir yürüyüş manasına gelmektedir.

¹¹ Özel, a.g.e., s.96-97; Karaman, İslâm Hukukunda İctihad, s.190, İst.1996.

¹² Leknevi, a.g.e., s.181; Özel, a.g.e., s.96-97.

¹³ Koca, Ferhat, "İbnü'l Hümam" DİA, XXI, 87, İstanbul, 2000; Özel, a.g.e. s.96; Gölcük, Şerafeddin, Kelâm Tarihi s.211, Konya, 1992.

¹⁴ Keskiöglü, Osman, Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, s.183, Ankara, 1999.

Kitapların ele aldığı konular itibariyle hareket seyri aynı olmasına rağmen bu iki kitapışleniş tarzı olarak birbirinin aynı değildir. Hatta İbn-i Hümmam, Gazali'den farklı ortaya koyduğu orijinal yaklaşımlarıyla dikkat çekmektedir.O, tekvin ve insan hürriyeti meselelerinde farklı fikirler ileri sürmüştür. İbn-i Hümmam, tekvin meselesinde Eşari ile Mâtüridilerin ayrı kalmalarına razı olmamış, uzlaştırmaya çalışmıştır.¹⁵

Gazali'nin, İbn-i Hümmam'a ışık tutan eserinin ismi er-Risâletü'l-Kudsiyye'dir. İbn-i Hümmam, el- Müsayere'nin yazılış hikayesini şöyle anlatmaktadır:

“Bazı din kardeşlerimiz, Hücetü'l-İslâm Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el- Gazali- Allah ona rahmet etsin ve onu yüceltilenler içinde kılın-hazretlerinin er-Risaletü'l-Kudsiyye adlı eserini okumaya başladılar. Kitabı, yarısına kadar okuduğumda, onu ihtisar etmeyi düşündüm ve bu düşünce bana hoş geldi. Bu niyetle ihtisar işine başladım. Henüz iki varak yazmıştım ki, bu kez de aynı kitap üzerine bir takım eklemeler yapmamın güzel olacağını düşündüm. Kalbim de bunun akidenin düzeltilmesinde önemli olacağı şeklinde bana yol gösterdi. Üstelik isteyenlerin maksatlarına ulaşmaları için bir tamamlama niteliğinde olacaktı. Bu düşünce üzerine devam ettim ve artık çalışma ihtisar niyetinden çıkıp, eklemenin fazlalığından dolayı müstakil bir eser halini aldı. Ancak eserim, kendi başına bir kitap olmasına rağmen İmam Gazali'nin eseri er-Risâletü'l-kudsiyye ile tertibin güzelliği ve üslubunda ki eşsizliği hususunda büyük benzerlik göstermektedir. Sanki omuz omuza aynı seyir içerisindedirler. O'nun kitabına fazlalık olarak iman bahsine dair bir hatime ve birinci rüknün başına bir mukaddime sundum. Onun farklı rükünlerde ele aldığı farklı açıklamaları ben, bir rükünde ele aldım. Kitabımın kolaylığı ve açıklamalarımda ki anlaşılabilirliği hususunda maksadıma ulaştığımı düşünüyorum. Bu kitabım orta durumlu olan ve ilme

¹⁵ Güneş, a.g.e., s.3.

yeni başlayana kolay olacak şekildedir. Bu kitabım vesilesiyle Allah Teâla'nın ahirette beni mükâfatlandıracağını umuyorum. Ayrıca okuyan kimseler için de duam budur. Allah Teâla ne güzel mevlâdır. O, bana yeter. Allah Teâla ne güzel vekildir. Kitabıma "Kitabü'l-Müsâyere fi'l-Akâidi'l- Münciye" adını verdim."¹⁶

Şimdi ibn-i Hümam'ın kitabını yazma gerekçesini anlatırken söyledikleri Müslümanları ahirette azaptan kurtaracak bir inanç prensipleri bulunduğunu belirtmiş ve bu inanç asırlar geçse de eskimeyecektir. Kendisinden üç asır önce yaşamış olan Gazali ile aynı inancı paylaşan İbn-i Hümam, bu inanç sistemini kendi zamanında ki Müslümanlara taşıdığı gibi kendinden sonra gelenlere de aktarmaktadır.

İbn-i Hümam'ın el-Müsâyere'deki metodunu, er-Risâletü'l Kudsiyye ile mukayeseli olarak vermeye çalışalım.

D. el-MÜSÂYERE'NİN ER-RİSÂLETÜ'L-KUDSİYYE İLE MUKAYESESİ

İbn-i Hümam, el-Müsâyere'nin yazılış nedenini anlatırken, Gazâlî'nin er-Risâletü'l Kudsiyye'sinin nedeni değerli olduğunu anlıyoruz. Aynı zamanda her iki risâlenin muhteva açısından paralel bir çizgi izlediği anlaşılıyor. el-Müsâyere'nin ihtivası itibariyle geleneksel kelim kitabı özelliği taşıdığı bir hakikattir.

İbn-i Hümâm , inanç esaslarını ayet ve hadislerle birlikte ele almış ve akîf ispatlarla da temellendirmiştir.

er-Risâletü'l Kudsiyye, İhyâ'nın birinci cildinde yer alan "Kitâbu Kavâidi'l Akâid" 'in içerisinde yer almaktadır.

¹⁶ İbnü'l Hümam, Muhammed b. Abdilvahid es-Sivasî, el-Müsâyere fi'l-Akaidi'l- Münciye fi'l Ahira, s.7-8, İstanbul,1979.

Kitabu Kavâidi'l-Akâid dört bab olup, üçüncü bab'ı er-Risâletü'l Kudsiyye'dir. Bu babları şöyle sıralayabiliriz.

- 1- Bab: Kelime-i Şehadet hakkında Ehl-i Sünnetin İnanıcı
- 2- Bab: İtikat derecelerinin sıralanması ve irşadın tedrici
- 3- Bab: Kudüs ehline yazılmış er-Risâletü'l Kudsiyye
- 4- Bab: İman ve İslâm hakkındadır.¹⁷

er-Risaletü'l Kudsiyye'nin dört rüknü vardır. Her rüknünde de on asıl vardır. Bunlar ana başlıklarıyla şöyledir.¹⁸

I. RÜKÜN: On asıdır. Bu rükünde Allah'ın zatını bilme ve tek oluşu işlenir.

1. Asıl: Allah'ın varlığını bilmek.
2. Asıl: Kıdem:Allah ezeldir, kadimdir.
3. Asıl: Beka: O, ebedi olup, varlığı için başka bir şeye gerek yoktur.
4. Asıl: Allah cevher değildir.
5. Asıl: Allah cisim değildir
6. Asıl: Allah araz değildir
7. Asıl: Allah, cihet ve mekandan münezzehtir.
8. Asıl: Allah, arşa istiva etmiştir. (İstiva)
9. Asıl: Allah, ahrette görülecektir. (Ru'yet)
10. Asıl: Allah, tektir. (Vahdaniyet)

II. RÜKÜN: On asıdır. Bu rükünde Allah'ın sıfatları işlenmiştir.

1. Asıl: Allah Kadirdir. (Kudret)
2. Asıl: Allah âlimdir. (İlim)

¹⁷ Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, **İhyâu Ulûmi'd-Din**, (Ter. Ahmet Serdaroğlu) , I.,229-329,İstanbul,1989.

¹⁸ Gazali, "**er-Risaletü'l Kudsiyye**", (İhyâu Ulûmi'd-Din'nin içinde), I.,267-298, İst.1989.

3. Asıl: Allah diridir. (Hayat)
4. Asıl: Allah irade sahibidir. (İrade)
5. Asıl: Allah işitir, görür. (Semi, Basar)
6. Asıl: Allah mütekellimdir. (Kelam)
7. Asıl: Allah nefsiyle kaim olan, kadimdir.
8. Asıl: Allah'ın ilmi ezeldir. (İlmin kıdemi)
9. Asıl: Allah'ın iradesi kadimdir. (İradenin kıdemi)
10. Asıl: Allah'ın ilim, hayat, kudret, irade, kelam, semi, basar sıfatlarının hepsi kadimdir.

III. RÜKÜN: On asıdır. Bu Rükünde Allah'ın filleri işlenir.

1. Asıl: Kulların bütün işleri Allah'ın yaratmasıylaadır.
2. Asıl: Kulun kesbi.
3. Asıl: Kulun işini Allah'ın irade etmesi.
4. Asıl: Yaratmak ve icat etmek Allah'ın fazlı iledir.
5. Asıl: Teklif-i ma lâ yutak.
6. Asıl: Yarattıkları elemlendirmenin cevazı.
7. Asıl: Kullar için aslah olan şeye inayet Allah'a vacip değildir.
8. Asıl: Allah'ı bilmek şer'an vaciptir.
9. Asıl: Peygamberi göndermenin caiz olduğu.
10. Asıl: Son peygamberin nübüvvetinin delilleri.

IV. RÜKÜN: On asıdır. Sem'iyata dair konular işlenmiştir.

1. Asıl: Haşir ve Neşir
2. Asıl: Münker ve Nekir sorusu.
3. Asıl: Kabir azabı
4. Asıl: Mizan.
5. Asıl: Sırat.

6. Asıl: Cennet ve cehennem.
7. Asıl: Dört hak imam. (halife)
8. Asıl: Sahabenin faziletleri, dereceleri.
9. Asıl: İmametin (Hilafetin) şartları.
10. Asıl: Fitne korkusu olursa İmam'ın (Halife) tayini.

Gazali'nin er-Risaletü'l Kudsiyye'si ile İbn-i Hümmam'ın el-Müsayere 'si arasında muhteva itibariyle bir değerlendirme yapabilmek için el-Müsayere'nin konularını da verelim.

GİRİŞ: Kelâm ilminin tanımı¹⁹

I. RÜKÜN : Allah'ın Varlığı.

1. Asıl: Allah'ın varlığının bilinmesi.
2. Asıl: Allah kadimdir.
3. Asıl: Allah ebedidir.
4. Asıl: Allah cevher değildir.
5. Asıl: Allah cisim değildir.
6. Asıl: Allah araz değildir.
7. Asıl: Allah için yön söz konusu değildir.
8. Asıl: Allah arşa istiva etmiştir.
9. Asıl: Allah ahirette gözlerle görülecektir.
10. Asıl: Allah tektir, eşi ve benzeri yoktur.²⁰

II. RÜKÜN İlah'ın Sıfatları.

1. Asıl: Allah'ın kudreti ve ilmi.
2. Asıl: Allah'ın hayat sıfatı
3. Asıl: Allah'ın irade sıfatı.

¹⁹ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.9-15.

²⁰ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.15-58.

4. Asıl: Allah'ın işitme (semi) ve görme (basar) sıfatı.
5. Asıl: Allah'ın kelâm sıfatı.²¹

III. RÜKUN: Allah'ın Fiilleri

1. Asıl: Allah'tan başka yaratıcı yoktur.
2. Asıl: Kulun kesbi ve kudreti.
3. Asıl: Kulun fiili Allah'ın dilemesiyledir.
4. Asıl: Allah'a hiçbir şey yapmak vacip değildir.
5. Asıl: Hüsün (güzel) ve kubuh (Çirkin) meselesi
6. Asıl: Yaratıklara bela ve azap vermek. (Îlâmu'l-halk)
7. 8. Asıl: ²²
9. Asıl: Peygamberlerin gönderilmesi.
10. Asıl: Peygamberimiz Muhammed (a.s.)'in Nübüvvetinin ıspatı.²³

IV. RÜKÜN Semiyata Dair bilgiler.

1. Asıl: Haşir ve neşir.
2. 3. Asıl: Münker ve Nekir suali
4. Asıl: Kevser
5. Asıl: Sırat
6. Asıl: Cennet ve cehennem şu anda yaratılmıştır.
7. Asıl: İmamet meselesi.
8. Asıl: Dört (Halife) sahabenin fazileti.
9. Asıl: İmamet (Halifenin) şartları
10. Asıl: İmametle ilgili diğer ihtimaller.²⁴ (İlim ve adalet şartı olursa)

²¹ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.58-84.

²² İbn-i Hümmam, Gazali'nin farklı başlıklarla verdiği konulardan bazılarını bir konu başlığı altında işlemiştir. Bkz. İbn-i Hümmam, a.g.e., s.171.187.

²³ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.84-212

²⁴ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.212.285.

SONUÇ: İMANLA İLGİLİ BAHİS

1. İmanın lügat ve şer'i anlamı.
2. İmanın bağlı bulunduğu diğer esaslar.
3. İmanın hükmü ve onunla ilgili meseleler.
 - a. İmanda artma ve eksilme
 - b. İmanın mahluk anlamıyla ilgili vasfı.
 - c. İmanda istisna
 - d. İman uyku esnasında mevcuttur.
4. Ehl-i Sünnet inancının izahı.²⁵

Karşılaştığımızda iki kitabın muhteva olarak pek farklı olmadıkları ortadadır. İbn-i Hümmam'da böyle olduğunu ifade etmektedir.²⁶

Gazali istiva'yı kahir, galabe, ve istila manasına yorumlarken²⁷ İbn-i Hümmam, ayeti zahiri üzere alıyor ama bu mananın cisimlerde anlaşılabilir istiva gibi olmadığını kati olarak zikrediyor. O teşbihi nefyederek öylece inanma eğiliminde olup, te'vilin de caiz olacağını söylemektedir.²⁸

Gazali Allah'ın sıfatları sayılan tekvin sıfatını subuti sıfatlardan saymamış, kudret sıfatının taalluku olduğunu ve hadis bir sıfat olduğunu ifade etmiştir. İbn-i Hümmam ise bu konuda Es'arîliğin görüşüne meylenmiş ve adeta mutaassıp bir kişi olmadığını göstermiştir.²⁹ Bazı konularda da Mu'tezile'ye hak vererek onların görüşlerinin isabetli olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin İbn-i Hümmam hûsun-kubuh meselesinde Mutezile'yi daha tutarlı görmektedir.³⁰

²⁵ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.285-353.

²⁶ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.7-8.

²⁷ Gazali, *ihya*, I.274.

²⁸ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.30-36.

²⁹ Gölcük, Şerafeddin, "el-Müsayere'den Bazı Tespitler", (Sempozyum Tebliği), Kemaleddin İbn-i Hümmam'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği, Sivas, 1993.

³⁰ İbn-i Hümmam, a.g.e., s. 154-155.

er-Risâletü'l- Kudsiyye ile el-Müsâyere, ele aldıkları konuları ve takip ettikleri metot açısından benzerlik arz etmektedir. Gazali , itikadın derecelerini açıklamış ve halk için genel akaid bilgilerini yeterli görmüştür. Şayet inancı bulandırma korkusu olur ve bid'at inançlarının yayılma tehlikesi olursa bir üst derece olan özel delilli inancın halka anlatılacağını açıklamıştır. Er-Risâletü'l- Kudsiyye'yi de bu amaçla Kudüs halkına yazdığını ifade etmektedir.³¹

İbn Hümam ilim derecesi yüksek olmayan fakir din kardeşlerine akaid mütaaları esnasında bir takım niyet ve düşüncelerle bu kitabını yazmıştır. İlme yeni başlayanlara da kolaylık olsun diye anlaşılır bir şekilde yazmasıyla da halka karşı bir görevi ifa etmiştir.³² O. Kelâmi konuları halkın seviyesine indirerek saydam bir üslup kullanmak suretiyle açıklamıştır.

er-Risâletü'l-Kudsiyye'nin ifadeleri açık iman esasları derin ve felsefi ifade ve izahlardan uzaktır. Deliller nakli ve akli olarak verilirken sebepler de hangi neticenin çıkıp-çıkmayacağına dair bir mantık vermeye çalışmaktadır.³³

İbn-i Hümam, bir Eş'ari Kelamcısı olan Gazali'ye hemen hemen her konuda atıfta bulunmakta, Gazali'nin hocası Ebu'l-Meali el-Cüveyni (V.478/1085)'den alıntı yapmaktadır. Yer yer de Maturudi Kelam ekolüne Semerkant ve Buharalı Kelam alimlerine atıfta bulunmaktadır. Mutezile, Cebriye, Filozoflar ve diğer karşıt düşüncede olanların da görüşlerini zikretmektedir.

el-Musâyere'de muhteva olarak en geniş işlenen konu Allah'ın filleri'dir.³⁴ Bu bölümde insanın hürriyeti meselesi üzerinde de geniş bir şekilde durulmuştur.

³¹ Gazali, a.g.e., I.265.

³² İbn-i Hümam, a.g.e., s.7.

³³ Güneş, a.g.e. s.8.

³⁴ İbn-i Hümam, el-Müsâyere., s.84-212.

Farklı görüşleri ayrı ayrı zikrettikten sonra, delili kuvvetli olanlarını tercih ediyor ve o meselede doğru olan görüşü belirtiyor. Bu tercihlerini de evdah (en açık) akreb (en yakın) evceh (en doğru) ³⁵ gibi ifadelerle belirtmektedir.

Müellifimiz, konuları işlerken hem akli hem de nakli delilleri kullanıyor. Önce ayetleri,³⁶ sonra hadis³⁷ ve icma³⁸ zikrediyor. İbn Hümam çok fazla olmamakla birlikte Arapça şiirleri de kullanmaktadır.³⁹

Görüldüğü gibi İbn Hümâm'ın el-Müsâyere'si isminden de anlaşıldığı gibi, Gazali'nin er-Risâlesiyle muhteva açısından paralel gitmektedir. Belki burda şu farkı belirtmekte fayda vardır. İbn Hümâm, entelektüel kişiliğinin gereği, mezhebi bağnazlık göstermemiş, günün sorunlarını çözmede diğer kelâmı ekollerin görüşlerinden yararlanmasını bilmiştir.

E. ESERLERİ

İbn-i Hümam'ın fıkıh, usül-ü fıkıh, kelim ve nahve dair eserleri vardır, bunları şöylece sıralayabiliriz.⁴⁰

1- el-Müsayere fi'l-Akâidi'l-Münciye fi'l-Ahira; Kelim'a dair bir eser olup, Gazâli'nin" erl-Risâletül Kudsiyye"'si göz önünde bulundurularak yazılmıştır.

Bu eserin bir takım şerhleri de vardır.

³⁵ İbn-i Hümam, a.g.e., s.78.

³⁶ İbn-i Hümam, a.g.e., s.66,119,124,144.vd...

³⁷ İbn-i Hümam, a.g.e., s.149,206,244,247,vd...

³⁸ İbn-i Hümam, a.g.e., s.122,138,139,214,vd...

³⁹ İbn-i Hümam, a.g.e., s.78.

⁴⁰ Leknevi, a.g.e.,s.180,181; Özel, a.g.e., s.97; Aydın, a.g.e., s.124-,125-,126-,127,128; Koca, a.g.m., c XXI, s.88-89-90; Fırat, Ahmet Subhi, "İbn-i Hümam'ın Avrupa Kütüphanelerinde Mevcut Yazma Eserleri", (sempozyum tebliği), Sivas 1993.

a- el-Müsâmere bi Şerhi'l-Müsayere: Kemal İbn Ebi Şerif (V.905/1499)'e aittir.

b- Kasım b.Kutluboğa (V.879/1474)'ya ait şerhtir. Bu iki şerhle birlikte eser, İstanbul'da 1979 yılında Bulak 1317 baskısından ofseti yapılmıştır.

c- Sa'deddin ed-Deyri el-Hanefi (V.867/1462)'nin yazmış olduğu bir şerh.

d- İbnü'l Hümam'ın Tavz'ıhu'l-Musayere adlı kendi şerhi de vardır. Kahire, 1347; Delhi, 1904(el-Müsamere ile) ve Bulak, 1317(Kasım b.Kutluboğa haşiyesi ile) baskıları da vardır.

2- el- Fethu'l-Kadir; Hanefi fıkhına dair İmam Merginâni (V.593/1196)'nin el-Hidâye adlı esrine yazdığı şerhtir. Müellif el-Hidâye'yi "Kitabu'l-Vekale'ye kadar şerh edebilmiş tamamlamaya ömrü yetmemiştir. Kalan diğer kısmı Kadızâde Rûmi diye meşhur Şemseddin Ahmed (V.988/1580) tarafından tamamlanmıştır. Fethu'l-Kadir'in en son baskısı Mısır'da 1970 yılında yapılmıştır.

3- et-Tahrir Fi Usuli'l-Fıkıh; Fıkıh usulüne dairdir.

4- Zâdü'l-Fakîr; Namaza dair muhtasar bir eserdir.

5- "Sübhanallahi ve Bi'hamdihi"'nin icabına dair bir risaledir.

6- Tağrib fi'l-Kesb; Kazanç konusunda yazılmış bir eserdir. Bu eser henüz basılmamıştır.

İşte bu çalışmada eserlerinden bahsettiğimiz İbnü'l-Hümâm'ın insanın fiillerinin meydana gelişi konusundaki görüşü üzerinde duracağız. Evvelâ fiil kavramının dilsel açıdan tahlilini yaptıktan sonra, kelamdaki tanımı ve daha sonra da müellifin görüşlerine yer vereceğiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSANIN FİLLERİNİN MEYDANA GELİŞİ

1. FİİL KAVRAMI

İnsanın fiillerinin meydana gelişini incelemeyden önce "fiil" kavramının soyut anlamının ne olduğunun belirlenmesi konunun anlaşılması bakımından daha faydalı olur kanaatindeyiz. Bu sebeple öncelikle fiilin tanımından, sonra, irade, kudret ve kesb mefhumlarının Kelam literatüründeki anlamları üzerinde duracağız.

Fiil'in tarifinde farklı görüşler mevcuttur. Türkçe'de fiil' iş, oluş, davranış, hareket; Tasavvurda kalmayan, görünür hale gelen şey, anlamındadır.⁴¹ S. Şerif Cürçânî'ye (V816/1413) göre fiil: "tesir sebebiyle, âmilden dolayı meydana gelen durum" dur.⁴² Bu da başkasına tesirde bulunarak bir şeyin meydana gelişini olarak anlaşılmalıdır.⁴³

Sadru'l-İslâm Pezdevi (V.493/1110)'ye göre "Fiil; şeydir. Yaratıcısı da Allah'tır."⁴⁴

Fiil, kudret sahibinden olay olarak meydana gelendir. Bu durumda fâilin fiilin meydana gelişinde, oluşumunda güç sahibi olması gerekmektedir. Mutezile ise bu anlayışı kabul etmez. Mutezile mensuplarının temel anlayışı insanın fiilden önce güç sahibi olduğudur. Bu durumda Mutezilenin fiil hakkındaki görüşü şudur; kudret sahibi insanlardan meydana gelendir.⁴⁵

⁴¹ Doğan, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, 'fiil mad.' İst. 1994

⁴² Cürçani S.Şerif, **Ta'rifât**,s.112, Kahire, 1938

⁴³ Gölcük, Şerafeddin, **Bakıllâni ve İnsanın Fiilleri**, s.49, Ankara, 1997.

⁴⁴ Pezdevi, Ebu Yusr Muhammed, **Usulî'd-Din**, s.101, Kahire, 1963.

⁴⁵ Kadi Abdulcabbar,Şerhu'l-Usûli'l-Hamse,s.324-325, Kahire, 1965;bkz.Gölcük, a.g.e.,s.50.

Onlar ayrıca yaratılmış nesne (muhtes) ile fiil arasında bir fark görmekte. Yaratılmış nesne sonradan meydana gelmiştir. Fiilin de bir faili (yapanı) vardır. Fiili yapan kimse yaptığı fiilin aslını bilmese de o yine vardır.⁴⁶

Fiil inşa etme melekesi olan kimseye nisbetle inşa eden, uyuyana nisbetle uyanık olan, bitirilmemiş nisbetle bitirilmiş şey, maddeye nisbetle maddeden sıyrılmış olan şeydir.⁴⁷

Abdulkerim Şehristânî (V.548/1153) fiile akli yönler ve zihni kavramlar izafe etmektedir. Ayrıca bunları da genel ve özel diye ikiye ayırmaktadır.⁴⁸

Fiil insanın zaman ve mekanda iç dünyasının dış dünya ile teması gelişi oluyor. Bu etkileşimde fizyolojik, biyolojik, psikolojik ve sosyolojik pek çok âmilin rol oynaması söz konusudur. Burada önemli olan fiilin meydana geliş şeklidir.⁴⁹ Fiil insanın ifade ve gücünü aşmış metafizik bir anlamda mı yoksa insanın kendi ifade ve gücü dahilinde mi ? oluyor. İleride bu soruya da cevap arayacağız.

Netice olarak şu söylenebilir: Bir fiil kavramı vardır. Buna verilen izah şekilleri değişiktir. Gerek insanı güç sahibi kabul edip, fiilin kaynağını onda görenler, gerekse insanı güçsüz görüp fiilin kaynağını onun dışında arayanların birleştiği nokta; fiilin insanın dış dünya ile teması geçmesi, onun iç dünyasının dış dünyaya zaman ve mekan planında aksetmesi oluyor.

⁴⁶ Kadı Abdülcabbar, a.g.e.,s.324-325.

⁴⁷ Yazıcıoğlu, M.Sait, *Maturûdi ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*,s.21, İstanbul,1997

⁴⁸ Şehristani, Abdulkerim, *Nihayetü'l-Akdâm Fi İlmi'l-Kelâm*, s.75, b.y, tr.siz; Gölcük, a.g.e. s. 51.

⁴⁹ Gölcük, a.g.e.,s.52.

A. ALLAH'IN İRADESİ VE İNSANIN FİİLLERİ

a. İRADE KAVRAMI

İrade, lügat olarak, dilemek, istemek, seçmek manalarına gelir. İstilah olarak ise; mümkünü başka bir vakte değil de bu vakte, başka bir mümkün olarak değil de, bu mümkün olarak, o şekilde değil de, bu şekilde tahsis eden sığata denir. Bir başka ifade ile irade, herhangi bir şekilde canlıda fiilin meydana gelmesine tesir eden faktördür.⁵⁰ İrade, ancak ma'duma (yokluk) taalluk eder. Çünkü olacak şeylerin tahsisi söz konusudur.⁵¹ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "O bir şeyi irade ettiğinde ona, ol der, o da hemen olur"⁵² buyrulur. Bu ayet, fiilin meydana gelmesine işaret eder.

İrade nefsin arzuları olarak da tarif edilmiştir. Bu arzular iştıyak, eğilim, sevgi ve kâsd olarak gösterilmiştir. Meyl fiile yöneliktir. İrade eğilim olarak kabul edildiğinde fiille birlikte oluşu ileri sürülürken, bir kuvvet olarak kabul edildiğinde ise fiilden önce oluşu benimsenmektedir.⁵³

İrade ile aynı anlamda kullanılan diğeri bir sözcük de meşiettir. Cürcânî (V.816/1413) meşietin iradeden daha kapsamlı bir mana içerdiğini belirtmiştir.⁵⁴ Ehl-i Sünnet ise bu iki kavram arasında fark görmez.⁵⁵

İbn-i Hümmam'ın irade ile ilgili fikirlerini belirtmeden, kendisinden önceki geleneği kısaca özetlemek faydalı olur kanaatindeyiz.

Cebriye mezhebine göre; insanın hiçbir gücü olmadığı, fiillerinde mecbur olduğu, iradesinin bulunmadığı, her şeyi irade edenin ve failin Allah

⁵⁰ Cürcani, *Tarifât*, s.10-11; Sabûni, Nureddin, *Maturidiyye Akaidi*, s.99, (Çev. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1995.

⁵¹ Cürcani, a.g.e., s.11; Gölcük, a.g.e. s.67.

⁵² Yâsin Suresi, 36/82.

⁵³ Gölcük, a.g.e., s.67.

⁵⁴ Cürcani, a.g.e., s.192.

⁵⁵ es-Sabuni, a.g.e., s.145.

olduğu , fiillerin insana izafe edilmesi ise mecazi olmaktan öteye gitmediği vurgulanmaktadır. İnsanın fiilleri, suyun akması, taşın düşmesi, havanın cereyan etmesi gibidir.⁵⁶ Görüldüğü gibi Cebriye insana irade özgürlüğü tanımamaktadır.

Cebriye'nin tam karşısında yer alan Mutezile ise; insana tam bir irade hürriyeti tanıyarak, insana tam bir yetki vermektedir. Mutezile'ye göre Allah'ın iradesi muhdestir. Bu iradenin insanın fiillerinin yaratılmasını dilemesi mümkün değildir.⁵⁷ Ayrıca Mutezile, İlahi iradeyi mutlak anlamda değil, görelî manada anlamaktadır. İnsan fiillerine ilişkin ilahi irade sadece emir türündeki fiillere taalluk eder, ama yasak türündeki fiillere ise taalluk etmez.

Mâtürîdiler her şeyi irade edenin Allah olduğunu açıklamakla birlikte, irade ile ilim arasında ayırım yaparak, Allah'ın her şeyi önceden bildiği ilkesinden hareket ederek insana irade tanımaktadırlar. Allah, insandan küfrü, Onun ihtiyarıyla ve isteğiyle ve inanma gücü olmasıyla birlikte diler.⁵⁸

Eş'ariler'de ise önemli olan, Allah'ın zâtı ve mutlak iradesidir. Bu anlayış, Mutezile'nin muhdes irade anlayışına tepkidir. İnsanın fiilleri de Allah'ın mutlak iradesinin kapsamındadır. İnsanın fiillerini irade etmede hürriyetinin olup olmadığı konusunda Eş'ariler'de bir açıklık görülmez. Cebriye ile Mutezile'nin düştükleri duruma düşmemek için böyle bir duruma düşmüşlerdir.⁵⁹ Kısaca Kelâmî ekollerin insanın iradesi konusundaki görüşlerini inceledikten sonra, şimdi de İbn-i Hümâm'ın irade anlayışına geçebiliriz.

⁵⁶ el-Bağdadi, Abdulkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Ter. E.Ruhi Fığlalı), s. 156-157, Ankara,1991; Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi-Giriş*, s.286, İst.1991.

⁵⁷ Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l- Hamse*, s.431.; Işık, Kemal, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, s.69-70, Ankara, 1967; Gölcük,Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, s.226, Konya, 1998.

⁵⁸ Mâtürîdi, *Kitabu't-Tevhid*, s. 286-305, (neşr.F.Huleyf), Beyrut,1970; Sabûnî, a.g.e. , s.145; Gölcük, *Bakıllani ve İnsanın Fiilleri*, s.74.;

⁵⁹ el-Eşari,Ebu'l-Hasan, *el-İbane An Usuli'd-Diyane*, s.117-126, Beyrut, 1994; Pezdevi, a.g.e., s.44.

b. İBN-İ HÜMAM'IN İRADE ANLAYIŞI

İbn-i Hümam'ın irade tanımında, Cürcânî'nin tarifini kabul ettiğini görmekteyiz. Yani irade olunacak şeyleri o vakitte değil de bu vakitte, başka makdur değil de o makdur olarak tercih etmedir.⁶⁰

İrade edilen şeylerin hadis olması, iradenin de hudusunu gerektirir mi? Allah'ın iradesi acaba kulların fiillerine de şamil midir?

İbn-i Hümam'a göre irade edilen şeylerin hadis olmasından iradenin hadis olması gerekmez. İlim için de durum aynıdır. Bilinen şeylerin hâdis olmasından ilim sıfatının hadis olmasının gerekmediği gibi.

İrade Allah'ın sıfatı olduğunda Allah hâdislere mahal olur, denemez. Ayrıca, irade hâdis olduğunda, o iradenin bir müridinin olması gerekecek ki o zaman teselsül olur. Teselsül de bâtıldır.⁶¹

İbn-i Hümam, Cehm b. Safvan (V.128/745), ve Kerramiyye'nin, Allah'ın iradesi zatıyla kaim hadis bir iradedir dediklerini tenkit ederek onların bu sözlerinin batıl olduğunu ifade etmektedir. Mutezileye benzer sözlerinden dolayı eleştirmektedir.⁶² İbn-i Hümam Mutezileyi, Allah'ın irade etmesinin hâdis olduğu ve hâdis olan şeylerde değişiklik meydana geleceğini ve böylece Allah'ın irade ve ilminde değişiklik meydana geleceği görüşünden dolayı tenkit etmektedir.

B. ALLAH'IN KUDRETİ VE İNSANIN GÜCÜ

⁶⁰ İbn-i Hümam, a.g.e.,s.129-130.

⁶¹ İbn-i Hümam, a.g.e.,s.64-65

⁶² İbn-i Hümam, a.g.e.,s.64-65.

Kelâm kitaplarında “istitaat” olarak geçen insanın gücü, cevher değil arazdır. Bu güçle insan, özgür iradesini gerçekleştirir. Arapçada geçen vus’at, kudret, takat gibi kelimeler birbirinin müradifi olarak Türkçe’de kullandığımız “güç” kelimesinin karşılığıdır. Bir kelâm terimi olarak kudret, hayat sahibinin fiile ve terkine iradeyle hakim olduğu sıfattır. Ya da kudret, irade sıfatına etki eden sıfattır.⁶³ Kudretin irade ile olan ilgisi kesindir. Kudret iradeyle bir sonuca gider. Irade olmayınca kudret tek başına fiil meydana getiremez. Fiilin meydana gelmesi için önce irade, sonra da kudret gerekmektedir.⁶⁴

Allah’ın kudreti konusunda Mu’tezili görüş, irade ve diğer sıfatlarda olduğu gibidir. Onlar daha çok olaya insanın kudreti üzerinden dururlar.

Mutezilenin düşünce sisteminde insan güç sahibidir. İnsanın gücü ise bedeninin sağlam olmasıdır. Bununla fiil meydana gelir. Hayat ve güç sahibi insan, fiilini yapma güç ve kudretindedir. Fiili meydana getiren güç de fiilden öncedir.⁶⁵ İnsan güç sahibi olmasa aciz olurdu. Âcizden ise fiil meydana gelmez.

Cebriyye’ye göre, insanın hiçbir şeye gücü yetmez. O, istitaat ile vasıflanamaz. Fiillerinde hür değil, kudreti yoktur. İnsanın yaptığı işin gerçek sahibi Allah’tır. Fiiller insanlara mecazi olarak nisbet edilmektedir. Fiiller cebri olunca mükafaat ve ceza da cebridir. Teklif de cebirdir.⁶⁶ Tabii ki böyle bir bakış açısı ilahi kudret açısından bir takım sorular ortaya çıkarır. İnsanın özgür bir şekilde edimlerini yerine getirebilecek kudreti yoksa Allah niye teklifte bulunuyor? Bu soru Cebriyye’ye yöneltilebilecek eleştirilerin başında gelir.

⁶³ Cürcâni, *Ta’rîfât*, s.151; Gölcük, *a.g.e.*, s.103.

⁶⁴ Gölcük, *a.g.e.*, s.103; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s.228.

⁶⁵ Kadı Abdülcabbar, *a.g.e.*, s.392-393; Turhan, Kasım, *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, s.45, İstanbul, 1996; Bağdadi, *a.g.e.*, s.83; Mutezilenin, İnsanın Hür Olduğuyla ilgili Nakli ve Akli Delillerini Açıklayan Bir Çalışma İçin bkz.: Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, s.235-242, İstanbul, 1995

⁶⁶ Bağdâdî, *a.g.e.*, s.156-157; Sabûni, *a.g.e.*, s.129.

Ebu'l-Hasan el-Eşariye göre, insanın gücü, iş yapabilme gücüne sahip olmaktır. Fakat bu görüş insandan gayridir. Ondandır. Çünkü insan bazen güç sahibi, bazen de değildir. Eğer kendi öz varlığından dolayı güç sahibi olsaydı daima güç sahibi olarak mevcut olurdu. Güç insanın öz benliğinde olmayan bir arazdır. Allah'ın bir fazlı, nimeti ve ihsanıdır.⁶⁷ İstitaat fiille beraberdir. Fiil meydana geldikten sonra güç yoktur. Sonuç olarak Eş'ari'ye göre insan hâdis bir kudretle eylemlerini gerçekleştirir ve bu hâdis kudretin yokluğunda hiçbir iş yapamaz.

Mâtürîdiler'de ise, iki güç (İstitaat) anlayışı mevcuttur. Diğer bir deyişle insanın bir işi gerçekleştirebilmesi için şu şartların bulunması gerekir.

a) Fiziki organların sağlamlığı ve işlerliği. Bu Allah'ın bağıdır. Fiilden öncedir. Mutezileye burada yaklaşıyor.

b) Yapılan işin ahlakılığı. Fiilin niteliği mükafaat ve ceza ile ilişki halindedir. Bu görüş fiille beraberdir.⁶⁸

Görüldüğü gibi Cebriye insana hiçbir güç, kudret vermezken Mutezile tamamen güçlü bir insan portresi ortaya koymaktadır. Eş'ari ve Mâtürîdiler ise Allah'ın kudreti ile insanın kudreti arasında bir sınır çizmişlerdir. İnsanın iş yapabilmesi için bir takım şartlar ileri sürmüşlerdir. Acaba İbn-i Hümâm bu görüşlerin neresinde duruyor. Kendisinden önceki Kelâmî düşünce sistemiyle uzlaştığı ve ayrıldığı temel noktalar neresidir? Şimdi de Onun bu konulardaki görüşlerine geçelim.

a. İBN-İ HÜMAM VE İNSANIN GÜCÜ

⁶⁷ Eş'ari, *Kitabu'l-Lüm'a Fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeygi ve'l-Bida*, (neşr. H.Gurabe), London, 1955; a.m.f., *el-İbane*, s.129-130.vd.

⁶⁸ Sabuni, a.g.e.,s.129-133.;Pezdevi, a.g.e., s.115-122;Gölcük-Toprak,a.g.e.s.230.

İbn-i Hümam, Mâtürîdî'nin insanın kudretini açıklarken benimsediği tarza el-Müsâyere isimli eserinde açıklık getiriyor. İstita'a'yı iki kısma ayırıyor:

a) Araçların sağlam ve sıhhatte olması: Bu fiilden öncedir.⁶⁹ Buna örnek te hacc'la ilgili ayettir: "Azık ve binek bakımından yoluna gücü yeten kimsenin Beytullah'ı Haccetmesi Allah'ın insanlar üzerindeki hakkıdır."⁷⁰ Buradaki azık ve binek araçlarının ve sebeplerin sağlamlığını gösteren ve fiilden önce olan istitaadır.

b) İstiaat fiil için arazdır. Allah tarafından yaratılır. Bununla insan ihtiyari fiillerini yapar. Bu fiil için bir illetir ve fiille beraberdir.⁷¹

İbn-i Hümam'a göre, Allah insana iyi ve kötü fiilleri tanıtır. Sonra onda, bu fiilleri yapma veya yapmamaya imkan veren bir kudret yaratır. Mükafaat vaat ederek iyiyi yapmasını, ceza ile korkutarak da kötü şeylerden sakınmasını ister. Allahın bütün bunlar için insana güç, kudret vermesi Uluhiyetine gölge düşürmez.⁷²

İbn-i Hümam, insanın güç-kudretinin bulunduğu bilincine sahip olduğu düşüncesinden hareket ederek Mutezile'nin bu husustaki görüşünü, anlayışını paylaşmaktadır.

Allah, fiiller için insanda bir kudret yaratmıştır. İnsan bu sayede ihtiyari ve ızdırari yapılan hareketi ayırt eder.⁷³

Bu nedenle İbn Hümâm, yaratmayla ilgili ayetlerin, insanın ihtiyari fiillerinin dışındakilere tahsis edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁷⁴

⁶⁹ İbn-i Hümam, el-Müsâyere ,s.118-119.

⁷⁰ Al-i İmran Suresi,s.3/97.

⁷¹ İbn-i Hümam,a.g.e.,s.98.99.

⁷² İbn-i Hümam, a.g.e.,s.108.;bkz.Özdemir,Metin, İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi,s.242.v.d.İstanbul,2001.

⁷³ İbn-i Hümam, el-Müsâyere,s.99.vd.

⁷⁴ İbn-i Hümam, a.g.e.,s.99.vd.

İbn-i Hümam, kulun fiillerini işleme hususunda azm olarak isimlendirdiği irade ihtiyarından itibaren fiilin oluşu anına kadar kulun ihtiyarını kabul etmektedir. Ancak bu kudreti yaratan Allah olduğu gibi, fiili yaratan da Allah'tır. İbn-i Hümam, kulun fiili işlemeye yönelik kudretine cüz'i kudret demekte ve cüz'i kudreti de Allah'ın külli ve mutlak kudretine bağlamaktadır.⁷⁵

İbn-i Hümam Eş' arilerin, kulun kudretinin tesiri yoktur, insan muhtar suretinde muzdar anlamına geldiğini ve Gazali'nin, kulun kesbi vardır ama, kudretin tesiri yoktur, sözünü kabul etmez.⁷⁶ Bu konuda kişinin istidadını ortaya koyan İbn Hümâm "hürriyetçi ve akılcı" bakış açısıyla Eş'ari ve Cebriyecilerin görüşlerinden ayrılır. Onun insanın gücü konusundaki değerlendirmeleri Kur'an açısından daha mantıklı ve tutarlıdır. Onu farklı kılan da bu ayrıntıdır.

b. İNSANIN KUDRETİ VE İKİ ZIT ŞEYE UYGUNLUĞU

İnsanın gücünün zıt iki fiil için geçerli olduğunu Mutezile kabul etmektedir. Gerekçe olarak da; eğer bu iki güç hal için gerekli oluyorsa o zaman iman teklifi ile yükümlü olan kafir yapamayacağı bir işe davet edilmiş olur. Bu ise çirkindir Halbuki Allah kötü fiil işlemez.⁷⁷ O halde insanın gücü her iki zıt durum için geçerlidir.

Mâtürîdiler de burada Mutezile ile paralellik arz etmektedir. İnsan kudreti iki zıt durum için uygundur. Nasıl ki alet durumunda olan kudret mahalli her iki hal için geçerlidir. Kudret için de aynı durum söz konusudur. Hakikatte itaat ile masiyet birer harekettir. Hareket olma itibariyle özde

⁷⁵ İbn-i Hümam, a.g.e.,s.114.

⁷⁶ İbn-i Hümam, a.g.e.,s.100-107.

⁷⁷ Kâdî Abdülcabbar, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, s.396.

birdirler. Onların iyi kötü, emir veya yasak oluşlarını tespit eden, insana fiil oluşlarıdır.⁷⁸

Eş'âri, insanın kudretinin sadece bir şeye, bir mümkün, bir fiile uygun olduğunu kabul edip, bunun iki şeye zaman bakımından imkânsız olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁹ Onlar kudretin iki zıt şeye uygun olması halinde kudretin fiilden önce bulunduğunu kabul etmenin gerekeceği endişesindedirler.⁸⁰

Mâtürîdi ve Eş'arilerin baktıkları açı farklıdır ve endişeleri de farklıdır. Matürîdi'ler; kulun fiillerinde mecbur olamayacağı ve tek kudretle sınırlanamayacağı endişesi ile kudretin zâtî imkanından hareket etmişler; Eş'ariler de iki zıt şeyin toplanmaması ve kudretin fiilden önce bulunmasının yanlışlığından hareket ederek, insanın iki zıt şeyi işlemeye müsait olmadığını söylemişlerdir.⁸¹

c. İBN-İ HÜMAM VE İNSAN KUDRETİNİN KARŞIT İKİ FİİLE UYGUNLUĞU

İbn-i Hümam'ı bu konuda mensubu bulunduğu Mâtürîdi Mezhebinin savunduğu görüşlerle paralellik arz ettiğini görmekteyiz. Yani insan kudreti bir fiili işlerken aynı anda o fiilin zıddını da işlemeye müsaittir. Bu insanın kudretinin zâtı açısından öyledir. Aksi halde iki zıt şeyi aynı anda işlemesi cihetinde değildir. Çünkü iki zıt şeyin bir arada bulunması imkan dahilinde değildir. Kul bir fiili işliyorsa o fiilin zıddını terk etmiş demektir. Kendi ihtiyarıyla iman seçen bir insan, küfre aciz olmamakla birlikte küfür fiilini terk

⁷⁸ Mâtürîdi, *Kitabu't -Tevhid*, s.236-264; Sabûni, a.g.e., s.132-133; Pezdevi, *Usûli'd-Dîn*, s.122-123; Gölcük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, s.141-142; Özler, a.g.e. , s.275-276-277.

⁷⁹ Eş'ari, *el-lûm'a*,s.95.

⁸⁰ Güneş, *İbnü'l-Hümam'ın Kader Anlayışı*, s.42.

⁸¹ Güneş, a.g.e. s.42.

etmiş demektir.⁸² İbn-i Hümam'ın bu görüşünde kulu tek fiil işlemeye mecbur bırakmama anlayışı vardır.⁸³

Bu ifadeler kulun fiillerindeki hürriyetini ifade etme konusundaki akli izah tarzlarıdır. Ebû Hanife'nin de görüşünün bu doğrultuda olduğu ve Mâtürîdî'nin de aynı düşünceyi paylaştığı ifade edilmektedir.⁸⁴

İbn Hümam'da kudret ve istiaat kavramlarına verilen anlamları tesbit ettikten sonra fiilin meydana gelişi konusundaki görüşlerine geçebiliriz.

C. İBN-İ HÜMAM VE FİLLERİN YARATILIŞI MESELESİ

İbn Hümâm'ın fiillerin yaratılışı sorunu çerçevesindeki yaklaşımını tartışmadan önce, yöntemimize uygun olarak kelâmî ekollerin kısaca meseleye yaklaşımını sunmakta fayda mülâhaza ediyorum.

Mutezile'ye göre insan irade sahibi hür bir varlıktır. O yaratılıştaki mevcut olan bir kudretle fiilini bizzat kendisi meydana getirir. İster hayır, ister şer cinsinden olsun, insanın bütün fiilleri kendisi tarafından yaratılmaktadır, ve bu fiiller üzerinde Allah'ın herhangi bir müdahalesi yoktur.. Yani insanın fiillerini Allah yaratmaz. Bu Allah'ın insanda başlangıçta yaratıp bıraktığı bir kudretle olur. İnsan daimi olarak kendinde bulunan bu güçle fiillerini meydana getirir.⁸⁵

⁸² İbn-i Hümam, el-Müsâyre, s.63.

⁸³ Güneş, a.g.e. s.41-42.

⁸⁴ İbn-i Hümam, el-Müsâyre, s. 62-63-64; Sabûnî, a.g.e., s.132.

⁸⁵ K.Abdulcabbar, a.g.e., s.223-226; Sabûnî, a.g.e. , s.132.; Turhan, a.g.e., s.46-47.; Gölcük, a.g.e., s.167-168; Özler, a.g.e. , s.229-230.

Mutezile'nin karşısında yer alan Cebriyye'ye göre insanın hiçbir kudreti yoktur, bundan dolayı insan fiillerini yaratamaz ve insan fiillerinde mecburdur. İnsana fiili sadece mecaz yoluyla nispet edilir.⁸⁶

Fiillerin yaratılması meselesinde Eş'arinin öne sürdüğü tez; fiillerin yaratılmasında tek kudret sahibi Allah'tır: "Sizi ve işlediklerinizi yaratan Allah'tır",⁸⁷ ayetini açık anlamında anlamış ve adaletsizlik, küfür fiilini yaratmanın Yaratıcının zalim ve kafir olduğu manasına gelmediğini açıklamıştır.⁸⁸

İnsanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına delil ,insanın arzusuna rağmen fiillerinin bu isteğe karşı oluşmalarıdır. İnsanın işleri her zaman istediği gibi meydana gelmez.⁸⁹

Mâtürîdilere göre fiilleri varlık alanına çıkaran Allah'tır. Bununla birlikte insanın yaptığı işler, insana nisbet edilir. Zira insan isteyerek bu fiillerin sahibi olur. Fakat insan, asla bu fiilleri yapmaya mecbur değildir. Sadece o, iradesini kullanarak bu fiillerin meydana gelmesinde rol sahibidir.⁹⁰

İbn-i Hümmam 'a göre meyl, tahrik ve seçme gibi fiiller Allah tarafından yaratılmış olup, insanın bunlar üzerinde hiçbir etkisi yoktur.⁹¹ Allah herhangi bir fiille ilgili olarak bunları yarattığında,insan sağlam bir irade ile arzular ve ister. Allah da onun için o fiili yaratır.⁹² İbn-i Hümmam, bu iradeye "azm-ı musammam " tabirini kullanır.⁹³

⁸⁶ Bağdadi, a.g.e., s.156;; Turhan, a.g.e., s.35; Gölcük-Toprak, Kelâm, s.232

⁸⁷ Sâffât Süresi, 37/96.

⁸⁸ Eş'ari, el-Lüma, s.37 vd.

⁸⁹ Eş'ari, a.g.e., s.38-39 vd.

⁹⁰ Beyazî, Kemâluddîn, İşârâtü'l-Merâm mın Ibârâti'l-İmâm, s.25-254, Kahire,1949.

⁹¹ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.110.

⁹² İbn-i Hümmam, a.g.e., s.110-111.

⁹³ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.110.

İbn-i Hümam bu noktada , insan iradesinin Allah tarafından değil de , bizzat insan tarafından yaratılmakta olduğunu söylüyor ve yaratma (halk) tabiri yerine evcede (icad) tabirini kullanıyor.⁹⁴ İnsanın iradesi Allah tarafından yaratılmıyorsa, fiildeki hürlük oranının derecesi de insana ait olmaktadır.⁹⁵

İbn-i Hümam 'ın anlayışına göre fiil Allah tarafından ve direk olarak yaratılmaktadır. Bu aşamada insanın hiçbir fonksiyonu yoktur. Fakat karar safhasında insan kudretinin tesiri söz konusudur. Müellifimize göre, insan sevdiği ya da tercih ettiği şeyi terk edip sevmediği bir şeyi yapabilir. Böyle olunca da iradenin yaratılmasında Allah'ın her hangi bir etkisi söz konusu olmamalıdır. Yani fiille ilgili kararı veren insan iradesi yaratılmamıştır. Bu durumda insan, fiili hür olarak ve tam manasıyla istediğinde, Allah o fiili yaratır. Bu andan itibaren sorumluluk tamamen insana geçmektedir.⁹⁶

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İbn-i Hümam'a göre Kuran'da halk ayetlerinde, insan fiillerinde bir istisnaya gitmek gerekir. İnsan fiillerinde de sadece fiili idare edip yönlendiren "azm" e tatbik etmek kâfidir. İnsan kendi iradesini kendisi var eder. Bunun dışında her şeyin Allah tarafından yaratıldığı görüşündedir. Yani, Allah hâlık, kul ise kâsibtir. Fiilleri ilk yaratan Allah, bunu kendisine mâleden insandır. İnsanın isteği doğrultusunda kulun fiilleri yaratılmaktadır. Bir nevi İbn Hümam, "araç" la, "aracı kullanma" yı birbirinden ayırmıştır. Bu da Allah'ın fiili ile insanın fiilinin nerede başlayıp nerede bittiğini göstermesi bakımından orijinal bir yaklaşımdır.

D. İBN-İ HÜMAM VE KESB MESELESİ

⁹⁴ İbn-i Hümam, a.g.e., s.111.

⁹⁵ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.45.

⁹⁶ İbn-i Hümam, a.g.e., s.111-112; Yazıcıoğlu, a.g.e., s.45.

Cürcânî'ye göre kesb, fayda sağlamaya ve herhangi bir zararı gidermeye yönelik fiilin adıdır. Bu sebeple, Allah'ın fiili kesb olarak nitelendirilmez. Çünkü Allah, herhangi bir yarar sağlamak ve zarar defetmekten uzaktır.⁹⁷

Kesb kavramı Kur 'anda geçmekte olup üç anlama gelir:

a) Kesb kalbin azmi ve akdidir.

“ Allah sizi yeminlerinizdeki yanılmadan dolayı sorumlu tutmaz.Sizi kalplerinizin irtikab ettiği yeminlerle sorumlu tutar.”⁹⁸ Bu ayette kast ve azmettiğiniz anlamındadır.

“Fakat bilebile yaptığınız yeminler yüzünden sizi sorumlu tutar”.⁹⁹ Burada kalbin akid yapması kalbin kesbidir.

b) Kesb, ticaretle mal kazanmaktır.

“Ey iman edenler, kazandıklarınızın ve sizin için yerden çıkardıklarımızın helal ve iyisinden harcayın”.¹⁰⁰ Bu ayette kesb, kazanç anlamındadır.

c) Kesb, sa'y ve ameldir .

“Allah bir kimseye ancak gücü yettiği kadar teklif eder. Herkesin kazandığı hayrın sevabı kendine, yaptığı fenalığın zararı da yine kendinedir.”

“Kendi yaptığınızın cezası olan azabı tadın”.¹⁰¹ Bu ayetlerde amel kesb, manasına kullanılmıştır.

⁹⁷ Cürcani, Ta'r'ifât, s.161.

⁹⁸ Maide Sûresi, 5/89.

⁹⁹ Bakara Suresi, 2/225.

¹⁰⁰ Maide Suresi, 5/89.

¹⁰¹ Bakara Suresi, 2/265.

Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü gibi kesb, Kur'ânî bir kavramdır. Bunu teknik manada ilk kullanan Ebû Hanife (v.150) olmuştur.¹⁰²

Şimdi de ana hatlarıyla kelâmı düşünce sistemlerinde Kesb'in nasıl anlamlandırıldığını görelim.

Mu'tezile, insan fiillerinin Allah'a nispet edilmesinin mümkün olmadığı noktasından hareket ederek kesbi kabul etmemiştir.

Nedeni ise, tasarruflar insana muhtaçtır ve meydana gelmesi insana bağlıdır.¹⁰³ Bu konuda, Mu'tezile ilahî iradeden hareketle değil, insanî iradeden hareketle, "kesb anlayışlarına" açıklık getirmişlerdir. Madem ki kesbi tanımında da gördüğümüz gibi, insanın fiillerine nisbet ediliyor, o halde Mu'tezile'nin bu anlayışının daha tutarlı olduğu söylenebilir.

Kesb, Eş'ariler de önemli bir yere sahiptir. Kesb kavramını ilk defa kullanan Ebu Hanife olmakla birlikte, sistemli bir şekilde izah edip teori olarak İslam kelimasına mal eden Eş'ari olmuştur.¹⁰⁴

Eş'ari kesb'in tarifini şöyle yapmaktadır; "Kesbin hakikati, bir şeyin, onu kesbeden tarafından ve hâdis bir kudretle meydana gelmesidir."¹⁰⁵

İnsanın fiillerindeki rolü, onları kesbidir. Yani Allah hâlık, kul ise kâsib tir. Ancak, insan tam bir tasarruf hürriyetine sahip değildir. Her şeyin yaratıcısı Allah olduğu için, insanın kesbi de O'nun tarafından yaratılmaktadır.¹⁰⁶

Allah insanda kesbi yaratmazsa, onun muktesib olması muhaldir. İnsan ancak, Allah, kendisinde kesbi yarattığı zaman kâsib olur. Bununla

¹⁰² Ebu Hanife, Numan b. Sabit, 'el-Fıkhü'l-Ekber.' s. 73, (çev. M.ÖZ), İst. 1992.

¹⁰³ Kâdi Abdulcabbar, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, s.363.

¹⁰⁴ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.51; Ebu Hanife, el-Fıkhü'l-Ekber, s.73.

¹⁰⁵ Eş'ari, el-Luma, s.76.

¹⁰⁶ Eş'ari, a.g.e., s.69.

birlikte, insanın fiillerini Allah'ın yaratmış olması insanın o fiillere kesb yoluyla kâdir olmasına mani değildir.¹⁰⁷ Dolayısıyla, Eş'ariler, kesb doktrininde de "insanî" fiilden değil, ilâhî fiilden hareket ettikleri için insan hareket ve eylemde aktif değil, pasif bir konumda bulunmaktadır. Bu görüş, özgür insan tasavvurunu gölgelemiştir.

Eş'ari'nin kesble ilgili ifadesinden, kulun fiildeki rolünün ne olduğu tam anlaşılmıyor. Bu sebeple "Eş'ari'nin kesb'inden de muğlak tabiri Arap dilinde darb-ı mesel olmuştur.¹⁰⁸ Maalesef, bu darb-ı mesel kaynaklarda yer almasına rağmen, Müslüman bilinç, hâlâ, Eş'ari'nin muğlak kesb anlayışının tutsağı halindedir.

Mâtürîdi ekolünde kesb insan için bir sıfattır. İnsanın irade ve kudretine bağlıdır. İnsandan, yaratmanın meydana gelmesi imkansızdır. İnsandan meydana gelen fiil iki türüdür.

1) İnsanın iradesi ve kudreti olmadan Allah'ın yarattığı fiil. Titreme gibi. Bu ızdırârî fiildir.

2) İnsanın irade ve kudretiyle Allah'ın yarattığı fiil. Bu ihtiyari fiildir. Bu ikisi arasındaki fark, insan zorunlu olarak bilir ve bunlardan ikincisi insan için kesb olur.¹⁰⁹

İnsanın fiili yaratma değil, kesb'dir Allah'ın fiili ise, yaratmadır. Fiil hem halk hem de kesb'e geçerlidir.¹¹⁰

Fiil yaratma yönünden Allah'a, kesb yönünden insana makdur olur.¹¹¹ Bunun izâhı, fiil yaratma yönünden Allah'ın, fayda sağlayıp zararı defetme

¹⁰⁷ Eş'ari, a.g.e., s.78.

¹⁰⁸ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.50.

¹⁰⁹ Sabûnî, Mâtürîdiyye Akâidi, s.136.

¹¹⁰ Sabûnî, a.g.e., s.136-137.

¹¹¹ Gölcük-Toprak, Kelâm, s.237.

yönünden insanındır. İnsan irade ve kudretini kullanarak Allah tarafından yaratılan fiili kendisine kesb yapmaktadır.

Mâtürîdi kelam mektebine mensup olan İbn-i Hümam, fillerin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmekte, kulların bu fiilleri kesbettiklerini belirtmektedir.¹¹² Fiil, kul tarafından kazanılmış ve kesbedilmiştir. İbn-i Hümam, kulun kesbini şöyle izah etmektedir: "Kudret sıfatının makdura taallukundan sadece yaratmanın olması gerekmez. Çünkü, ezelde Allah'ın kudreti vardır ama yaratma olmamıştır. Bu durumda, Allah'ın kudret sıfatının yaratmaya tahsis edilmesi doğru değildir. Böyle olunca da mutlak cebr gerekmez. Çünkü kulun fiili, kudretine bağlı ve onun ihtiyarı ile olmaktadır. Kulun, fiiline olan bu taalluku, Ehl-i Sünnet'te kesb diye isimlendirilmektedir."¹¹³

İbn-i Hümam, bu konuda, Gazali (V.505)'nin görüşlerini de nakletmekte, fiile tesiri olmayan bir kesb anlayışına yapılacak eleştiriden bahsetmektedir.¹¹⁴

İbn-i Hümam'ın anlayışında kulun kudretinin fiile tesiri vardır. Kesb, fiilin bir vasfıdır ve kullar bu kesbleri ile hesaba çekilecektir.¹¹⁵

İnsan bir şeyi kuvvetli bir irade ile (azm- musammam) istediği veya arzuladığı zaman, Allah, onun için o fiili yaratır.¹¹⁶ Bu görüşe göre, insan kesbetmeden önce, Allah'ın yaratmasını, niyeti ve kuvvetli arzusu ile tayin ediyor gibidir. Allah da bu kuvvetli istek doğrultusunda insanın fiilini yaratıyor; İnsan da bu fiili tam anlamıyla benimsiyor. Böylece fiildeki başlangıç ve fiil

¹¹² İbn-i Hümam, *el-Müsâyre*, s.100.

¹¹³ İbn-i Hümam, *a.g.e.*, s.100-101.

¹¹⁴ İbn-i Hümam, *a.g.e.*, s.100-101.

¹¹⁵ Güneş, *İbnü'l-Hümam'ın Kader Anlayışı*, s.49.

¹¹⁶ İbn-i Hümam, *a.g.e.*, s.110-111.

neticesinde meydana gelen sonuç, insanın bizzat kendisine ait olmuş oluyor.¹¹⁷

İnsan iradesi fiilin başlangıç noktasıdır. Fiilin yaratılıp yaratılmaması insan iradesine bağlı olmaktadır. Ancak yaratma yönü Allah'a, kesb yönü ise insana aittir.

İbn-i Hümmam'ın "azm- musammam" diye isimlendirdiği kesin bir arzu ve yönelişle bir şeyi istemesi, insanın sorumluluğunun temelini teşkil etmektedir.¹¹⁸

İbn-i Hümmam, insanın fiillerdeki sorumluluğunu, onları yaratmasında değil, irade etmesi ve fiilini yapma hususundaki kararlılığında aramaktadır.¹¹⁹

İbn-i Hümmam, Allah'ın, başlangıçta insana verdiği iradesini, insanın istediği yöne, istediği şekilde kanalize etme hürriyetine sahip olduğunu belirtmektedir. Cüz'i irade yaratılmamıştır demekle kastedtiği de budur.¹²⁰

İbn-i Hümmam, fiil konusunda Mâtürîdîler de olduğu gibi, ilahi kudret ve insanın sorumluluğu noktasından yaklaşmıştır. Allah mutlak kâdir ve yaratıcıdır. Hiçbirşey Onun kudret alanının dışında düşünülemez. İnsanın kudretinde olan, Allah'ın da kudretindedir. İnsanın sorumluluğunu ifade etmede azm-ı musammam kavramını kullanır ve insan bu sayede sorumluluk üslenir. Allah, insanın fiilleri meydana getirdiği iradesine müdahale etmez. İnsanın iş yapabilen bir varlık olması, onu Allah'a ortak olma konumuna yükseltmez diyerek, Mâtürîdîlerin söylemekten çekindiklerini açıkça ifade etmiştir.

¹¹⁷ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.60.

¹¹⁸ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.100-101.

¹¹⁹ Özler, İslam Düşüncesinde Tevhid, s.254-255.

¹²⁰ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.112-113.; bkz. Özler, a.g.e., s.273.

Görüldüğü gibi İbn Hümam'ın "kesb" anlayışı, aynı zamanda özgür insan tasavvurunu da ortaya koymaktadır. Bu görüşüyle o, Mu'tezile'nin "insan tasavvuruna" çok yaklaşmış, Cebriye ve Eş'arîlerin insan tasavvurundan oldukça uzaklaşmıştır. Bu noktada Onun, Kur'an zihniyetine uygun bir çizgi tuttuğu söylenebilir. Çağdaş İslam Dünyasında güçlü bir şekilde bu çizginin öne çıkarılması yaşamsal sorunların üstesinden gelmede âciliyet kesbediyor. Umarım, yeni kelamcı nesil bunu yapacaktır. Çünkü "eski hal muhal, yeni hal, ya izmihlâl."

Burada çok önemli bir hususta fiillerin vasıflandırılması ile ilgilidir. Bu sebeple İbn Hümâm'a göre insanın fiilleri ilgili meseleye yaklaşımı, onun düşüncelerini kavrama noktasında büyük önem arz ediyor. Şimdi de bu konuya değineceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

İNSANIN FİİLLERİYLE İLİŞKİLİ KONULAR

1. İBN-İ HÛMAM VE KAZA-KADER MESELESİ

Kaza ve Kader meselesi İslam kelâmında önemli bir yer işgal eden ve derinliğine araştırılması gereken bir konudur: Bizim burada ele alacağımız insan fiilleri, insanın hürriyeti açısından İbn-i Hümam 'ın bakış açısını vermek olacaktır: Derinliğine bir araştırma hem amacımız değil hem de bu çalışmanın sınırlarını aşacak bir boyuttadır. Biz burada önce kaza ve kader kavramlarının semantik tahlilini ve Kur'an'daki bağlamsal anlamlarını verdikten sonra kelami ekoller tarafından nasıl değerlendirildiğine temas edeceğiz. Son olarak İbn-i Hümam'ın bakış açısını ortaya koyacağız.

A. KAZA VE KADER KELİMELERİNİN ANLAMLARI

Kaza ve kader meselesi başlı başına bir problem olduğu gibi kelime olarak da ne anlama geldiği üzerinde bir anlaşma veya ortak bir nokta sağlanamadığını görmekteyiz.

S. Şerif Cürcâni, Kader'i ; mümkünlerin birer birer yokluktan varlığa geçişi olarak tanımlamaktadır.

Kaza ise; ezeldeki hüküm demektir. Bütün mevcudatın Levh-i mahfuzdaki toptan bulunuşudur. Kader ise; şartların oluşmasından sonra mümkünleri kaza'ya uygun olarak birer birer meydana gelişidir.¹²¹

Kaza ve kader'in tanımı Ehl-i Sünnetin itikâdi kollarına mensup olan Eş'arî ve Mâtürîdilere göre farklılık arz etmektedir. Ekollerin doğuş sırasına

¹²¹ Cürcani, a.g.e., s.152.

göre ele alarak meseleyi ortaya koymaya çalışalım

Eş'ari Kader 'i; Her şeye ait özel hüküm ve karar, varlıkların birer birer yokluktan varlığa geçmesi şekilde tarif etmektedir. Kazâ ise; yaratma, hüküm verme, haber verme manalarına gelir.¹²²

Buna göre, kazâ; Allah'ın ezeli karar ve hükmüdür. Bu Allah'ın iradesine göre bütün varlıklar için geçerlidir. Kader ise; her şeye ait özel hüküm ve karardır.¹²³

Mâtürîdî ve mensupları, Kazâ ve Kader kelimelerine Eş'arî ve mensuplarının verdikleri mananın tam tersini vermektedirler. Buna göre, kazâ, varlıkların Allah tarafından hikmet ve kemâlle meydana getirilişi; kader ise, Allah'ın ezeli karar ve hükmüdür.¹²⁴ Böylece Eş'arilerdeki Kazâ Mâtürîdîlerde Kader, Eş'arilerdeki Kader de, Mâtürîdîlerde Kazâ oluyor.

Nureddin es-Sabûni Kazâyı; sağlam ve mahirane bir şekilde yapmak, işlemek, kaderi ise; her bir mahluku kendisine ait vasfıyla tayin ve tespit etmektir, şeklinde tanımlar.¹²⁵

Acaba iki kelam ekolünden hangisinin görüşü Kur'an'a daha çok yaklaşmıştır? Bunu tesbit etmenin yolu ve kriteri kaza ve kader kelimelerinin bağlamlarına göre Kur'an'da hangi anlamlarda kullanılmaktadır? İşte bu soruya cevap arayacağız.

¹²² Eş'ari, el-Luma, s.69-91.

¹²³ Gölcük, Bakıllani ve İnsanın Fiilleri, s.220; Gölcük-Toprak, Kelam, s.262-263; Kam, Ömer Ferit, Dini Felsefi Sohbetler, (sad. S. Hayri BOLAY), s.125, Ankara, 2003.

¹²⁴ Şeyhzâde, Nazmü'l-Ferâid, s.21, Kahire, 1317.

¹²⁵ es-Sabûni, a.g.e., s.155.

B. BAĞLAMSAL AÇIDAN KUR'AN'DA KAZÂ VE KADER

Kader kelimesi ve türevleri K. Kerim'de bir çok yerde geçer. "Bunlar, miktar, ölçü , bir şeyi bir ölçüye göre tayin tahsis etmek, bir hikmete göre yapmak" manalarına gelir.

Buna göre kadr ve takdir kelimelerinin Allah'a isnadı , " O 'nun yaptığı işlerin bir nizamı , ölçüsü ve hikmeti olduğunu bildirir. "¹²⁶

Kazâ ve Kader kavramlarının bağlamlarına göre Kur'anda aldıkları manalar değişiktir.Bunlardan bazıları :

Kazâ ; " yaratma " anlamına gelir. Şu ayetteki gibi " Onları iki günde yedi kat gök olarak yarattı (kazahünne) . "¹²⁷

Kazâ ; " egemen kılmak, musallat etmek " (teslî) ve yaratmak anlamına gelmektedir. Şu ayette olduğu gibi : " Ona (Süleyman) ölümü musallat ettiğimiz , onda ölümü yarattığımız (kazaynâ aleyhi) zaman. "¹²⁸

Kazâ , haber verme (ihbar) ve bildirme (ilâm) anlamlarına gelir. Şu ayette olduğu gibi: " Biz İsrail oğullarına Tivratta , yeryüzünde mutlaka iki kere fesat çıkaracaklarını bildirdik (kazaynâ ilâ Beni İsrâil)".¹²⁹

Kazâ , emir anlamına da gelir. Şu ayetteki gibi : " Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi emretti (kaza rabbuke) ."¹³⁰

Kâder, ölçü manasındadır. Şu ayette olduğu gibi; "Allah, istediğine rızkını genişletir ve bir ölçüye göre verir (yakdiru)."¹³¹

¹²⁶ Atay, Hüseyin, Kur'an'a Göre İman Esasları, s.90. Ankara, 1961

¹²⁷ Fussilet Suresi, 41/12.

¹²⁸ Sebe Suresi, 34/14.

¹²⁹ İsrâ Suresi, 17/14.

¹³⁰ İsrâ Suresi, 17/28.; İlahi takdir ve irade açısından kaza-kader meselesinin bir değerlendirmesi için bkz; Özdemir, Metin, İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi, s.132-182, İstanbul, 2001.

Kader, gereği gibi bilememe manasındadır. Şu ayette ki gibi “Kâfirler: Allah hiçbir insana bir şey indirmemiştir, demekle Allah’ı gereği gibi değerlendiremediler (ve mâ kaderullâh).”¹³²

Kader, belli süre anlamındadır. Şu ayet bunu teyit etmektedir. “Sizi bayağı bir sudan yaratıp belli bir süreye (ilâ kaderin ma’lûm) kadar sağlam bir yere yerleştirmedik mi?”¹³³

Kur’an da insanın yükümlülüğünü, sorumluluğunu ve bu yükümlülüğe verdiği cevapla orantılı olarak karşılık göreceği anlayışını ifade eden pek çok ayetin bulunmasına rağmen buna karşılık ilk bakışta bu ayetlerle çelişen, dini ve ahlaki fail olarak insanın seçme ve yapma gücünü yok sayan ve dolayısıyla insanın, Allah’ın ezeli bilgi, irade ve kudretiyle mukadder kıldığı bir hayatı ve akıbeti yaşamak zorunda olduğunu hissettiren ayetlerde mevcuttur.¹³⁴

İnsanın özgürlüğü ve sorumluluğundan bahseden ayetlerden bir kaçış şöyledir.

“ Dekii: Hakk, Rabbimizdendir. Öyleyse dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin....” , “ İman edip güzel davranışta bulunanlar.”¹³⁵

“Herkesin kazandığı da lehine veya aleyhinedir. “¹³⁶

¹³¹ Ra’d Suresi, 13/26; Kamer Suresi 54/12; Mü’minun Suresi,23/18.

¹³² En’am Suresi, 13/91.

¹³³ Mürselât Suresi, 77/20-21-22; Kaderle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tunç, Cihat, **Sistemik Kelâm**, s.152-160; Kayseri, 1994.

¹³⁴ Bu tür ayetlerin anlaşılmasında nasıl bir okuma yapılması gerektiği ile ilgili olarak bkz. Mâtürîdî, **Kıtabu’t-Tevhid**,s.305-314; Altıntaş, Ramazan, “Kelami Ayetleri Anlamada Okuma Yöntemi”, **CÜİFD**,sy.I., Sivas, 1996.

¹³⁵ Kehf Suresi, 18/29-30.

¹³⁶ Bakara Suresi, 2/286.

“Kim iyi bir iş yaparsa bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir.”¹³⁷

Birkaç ayette cebirle ilgili örnek verelim.

“ Allah'ın izni olmadan hiçbir kimse iman etmez....”¹³⁸

“Biz her şeyi bir kadere göre yaratmışızdır....”¹³⁹

Her iki alanda da benzeri ayetleri sıralamak mümkündür.¹⁴⁰ Peki, insanın özgürlüğünü ifade eden âyetlerle, insanın cebir altında olduğunu hissettiren âyetlerin arasını nasıl bulacağız?

Evrensel boyutta (alemin yaratılışı, alemde meydana gelen olaylar, yağmurun yağması, rüzgarın esmesi v.b gibi) bir kader anlayışının Kelâmi düşünce sistemlerinde bir problem teşkil etmediği görülmektedir. Problem insani boyuta indiğinde başlamaktadır. Sonunun geleceği de pek mümkün değildir.

Önemli olan burada insan ve yapıp- ettiklerindeki rolü meselesidir. Eğer her şey Allah'ın takdiri ile oluyorsa insanın fiildeki rolü nedir? O zaman insan sadece bir robot konumuna düşürülmüyor mu ? Öyle olursa mükâfat ve cezanın anlamı nedir ?

Diğer taraftan insan özgür ise bu özgürlüğün mahiyeti nedir ? Allah'a rağmen bir özgürlük mü ? İlâhi olanla, insani olanın sınırını nasıl tespit etmeliyiz ? gibi bir takım problemler ortaya çıkmaktadır.

¹³⁷ Fussilet Suresi, 41/46.

¹³⁸ Yunus Suresi, 10/100.

¹³⁹ Kamer Suresi, 54/49.

¹⁴⁰ Turhan, Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri, s.27-28-29.

İbn - i Hümam 'ın kazâ ve kader probleminde dair düşüncelerine geçmeden önce kelâmi ekollerde nasıl anlaşıldığına kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

Kuldan hakiki fiili nefyeden Cebriyye bütün fiilleri Allah'a isnad etmektedir.Kul için hiçbir fiil olmadığı gibi fiile yönelik hiçbir kudreti yoktur. Amel, insana mecazi olarak izafe edilir. Bunlara göre kul rûzgârın önündeki yaprak gibidir. Kula yapılan teklifler cebridir. Cennet ve cehennemde cebridir. Kulun hiçbir özgürlüğü yoktur.¹⁴¹ Dolayısıyla bu ekole göre insanın hayatı, önceden Allah tarafından belirlenmektedir. İnsan, kaderin pençesinde zavallı bir varlık olarak hayatını sürdürmektedir.

Mu'tezile İnsanın fiilleri boyutunda Allah' ın kaderini kabul etmemektedir, Mutezile insanda kudret olduğunu ileri sürüp yaptıklarının faili ve sorumlusu olduğunu ifade etmektedirler. Mutezilenin kader konusundaki görüşlerini şöyle özetleyebiliriz.

a) Allah, hakimdir , adildir, o'na şer veya zülüm isnadı caiz değildir.

b) Allah'ın emrettikleri, irade ettikleridir.

c) Kul, hayrı ve şerri bizzat yapandır.

d) Allah, kulun bütün fiillerine karşı kula başlangıçta bir kudret vermiştir. Kulun fiilinde kudret önceden mevcuttur.

e) Bir şeyi yapana, o şey nispet edilir. Şayet Allah, küfrü ve zulmü yaratmış ise, bununla vasıflanması gerekir.O, bundan yücedir.

¹⁴¹ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 156.; Gölcük, *Bakıllani ve İnsanın Fiilleri*, s.168.

f) Bir fillin iki fâilden olması makul değildir. Kesb teorisi de makul değildir.

g) Allah'ın yarattığına rıza gerekir.Küfür,zulüm Allah'ın yaratmasıyla olursa, bizim küfre razı olmamız gerekmektedir. Halbuki durum böyle değildir. Allah iyiyi diler, kötülüğü değil, Allah imanı diler, küfürü değil. Kötü niteliklerin yaratıcısı insan, iyiliklerin yaratıcısı Allah'tır.

Mutezile, kullara ilim, irade, kudret, ve fiillerini yapma hususunda tam yetki vermiştir. Görüşlerinin temeli insanın özgürlüğüne halel getirmeme anlayışına dayanmaktadır.¹⁴²

Ebu Hanife (v.150 / 767), Allah'ın yaratıklarından hiç kimseyi küfür ve masiyete zorlamadığı, kulları mü'min veya kafir olarak değil, şahıslar olarak yarattığı, iman ve küfrün kulların kesbleri olduğu şeklindeki düşünceleri ile, kulun hürriyet alanını çizmiştir.¹⁴³ Örnek vermek gerekirse, Ali ve Hasan'ın İslam ve küfürlerinde mecburiyetleri yoktur. Belki Ali kendi arzusuyla, kudretiyle ve ihtiyarıyla İslam'ı kabul etmiş ve Hasan'da aynı şekilde kendi arzu ve ihtiyarı ile küfrü murat etmiştir. Biz akılcı kelim ekolünün öncüsü olan Ebu Hanife'nin "Levh-i Mahvuz'da alâ tarîki'l-hükmi ve'l-kazâ yazılı değildir" ifadesinden insanın inanç seçiminde özgür olduğu, kendi geleceğini tayin etme hakkına sahip olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Yüce Allah hem yaratıcı ve hem de dileyicidir. Ezeli iradesi gereği, her şey vakti vaktinde olur. İnsan da yine Allah'ın kendisine verdiği "cüz-i irade" ile kâsibtir. Ne isterse yüce yaratıcı onu yaratır; hayırlısı sevap, şerlisi de azap kazandırır.¹⁴⁴

Eş'ariliğe göre kazâ ve kader dairesi içinde fiiller doğrudan Allah tarafından insanda yaratılır.İnsan iyi ve fena fiillerle münasebete girerek

¹⁴² Bağdâdi, a.g.e., s.83; Kadi Abdulcabbar, a.g.e., s. 770 v.d.; Gölcük, a.g.e., s.223-224.

¹⁴³ Ebu Hanife, el-Fıkhul-Ekber, s. 56.

¹⁴⁴ Aliyyü'l-Kârî, Nureddin, Şerhu'l-Emâlf, s.17-18, İstanbul,1962.

onları kesbeder, kendine mal edip sıfat yapar. Fakat bu kesb aslında Allah'ın irade ve kudretinin eseridir, zati yönden mevcudiyeti Allah'tandır.Yani yaratıcısı Allah'tır. Fiil ahlaki yönden insana aittir.¹⁴⁵

Diğer taraftan Eş 'ariye göre Allah'ın iradesi her şeyin üstündedir. Eşari iradeci bir anlayışla insanın kaderini Allah'ın irade ve kudreti içinde değerlendirip, insana kaderini tayinde daha az yetki verir.¹⁴⁶

Mâtürîdîlere göre, insanın kaderi bir yandan kendi elinde, kendi irade ve gücüne bağlı, diğer yandan Allah'ın katındandır. Kazâ ve kader Allah'a aittir.Ancak bu olanlar Allah'ın ilmi dışında değildir.Mâtürîdîler insana cüzi irade vererek ve meseleyi Allah katında onun mutlak ilmine bağlayarak insanı psikolojik olarak rahatlatıyorlar.¹⁴⁷

Meydana gelecek olayların önceden takdir edilmesi demek olan "kader"i ve o fiillerin zamanı geldiğinde meydana gelmesi demek olan "kaza"yı İmâm- Mâtürîdî'nin Allah'ın "ilim" sıfatıyla izaha çalışması konuya esneklik getirmektedir. Bu yaklaşım tarzında Mu'tezile gibi ne ifrata ve ne de Cebriye ve Eş'âriye gibi tefrite düşülmektedir. Aksine itidalli bir çizgi izlemekle, özellikle insanın hürriyetini kurtarma çabası kendini göstermektedir. Bununla birlikte Mâtürîdî, Kelam okulunun Kur'an nassını bir kenara bıraktığı asla söylenemez. Bizzat İmâm-ı Mâtürîdî,böyle bir anlayışı Kur'an'dan almaktadır. Onun âsâr-ı bâkiyeden olan "Kitabu'l Tevhîd" ve "Te'vilâtü'l-Kur'an" isimli eseri bunu açıkça belgelemektedir. Şimdi de kendi çağında Mâtürîdî kelam okulunun gelişmesine katkıda bulunan İbn-i Hümâm es-Sivasî'nin kaza-kader anlayışı konusundaki görüşlerini tahlil edersek bu mes'elenin insan vicdanında billurlaşmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

¹⁴⁵ Eş'ari, el-Luma,s.69-91; a.mlf.,el-İbane, s.151-158.

¹⁴⁶ Gölcük, Din ve Toplum, s. 217, Konya,1998

¹⁴⁷ Mâtürîdî, a.g.e., s. 305 vd; Sabûni, a.g.e., s. 157-158; Gölcük, a.g.e., s. 217.

C. İBN-İ HÜMAM VE KAZÂ - KADER

Kazâ ve Kaderin Allah'tan olduğunu kabul eden İbn-i Hümam, kulların fiillerine tesir ve onların hürriyetlerini de tanıyarak bu konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. İbn-i Hümam, kaza ve kaderi Allah'ın ilim sıfatıyla bağlantı kurarak açıklamış amadoğrudan Allah'ın ilim sıfatının fiile etkisi olmadığını belirtmiştir.¹⁴⁸ Bu gerçekçi bir iddiadır. Anladığımız kadarıyla İbn-i Hümâm, Allah'ın "ilim" sıfatını burada, "belirlemek" anlamında değil, "yaratmak" anlamında anlıyor. Demek ki bilmek, bütün zamanlar için belirlemek değildir. Hâkezâ, yaratmak da aynıdır. Yani, ilim sıfatının bir taalluku olan, yaratmak, kulun özgür iradesine müdahale anlamı taşımaz. İşte bu açıdan İbn-i Hümâm'ın konuya akılcı ve özgürlükçü bir perspektiften yaklaşımı, onun orijinal yanını ele vermesi açısından çok değerli bir görüştür. Bu görüşün Müslüman zihniyette mutlaka yer etmesi ve anlamlandırılması gerekir.

İbn-i Hümam, kaza ve kaderin daha iyi anlaşılması için, Sıffin savaşından sonra Hz Ali ile yaşlı bir kişi arasında geçen bir konuşmadan bahseder. Sıffin savaşından sonra bir ihtiyar Hz Ali'ye gelerek şöyle söylemiştir: "- Şam'a olan bu seferimiz, Allah'ın kaza ve kaderi ile mi oldu ? Hz Ali : Taneyi yaran ve benzerden uzak olan Allah'a yemin olsun ki, bütün yürüyüşlerimiz, vadileri geçişimiz, tepeleri çıkışımız, hep Allah'ın kaza ve kaderi ile olmuştur. Bunun üzerine ihtiyar: Öyleyse ben, Allah katında hatalarımı sevap olarak görüyorum dedi. Hz Ali şöyle cevap verdi: Yeter ey ihtiyar! Allah bu seferinizdeki ecrinizi yüceltsin, siz yürümenizde, ayrılmanızda ve bütün hareketlerinizde mecbur değilsiniz. Bu kez ihtiyar şöyle dedi: Öyleyse kaza ve kader bizi nasıl sevk etti ? Hz Ali :Yazıklar olsun sana ! Sen her halde cebre götüren bir kaza ve kesin hükümlü bir kader anlıyorsun.

¹⁴⁸ İbn-i Hümam, el-Müsâyere., s. 133.

Eğer böyle olsaydı, sevap ve ceza batıl olurdu.¹⁴⁹

İbn-i Hümam bu durumu şöyle yorumlar:

Kaza ve kaderle kastedilen ya yaratmadır, Allah'ın, kulun iradesini, azmini ve fiillerini yaratması azmini ve kesbini yok etmez. Veya kaza ve kaderle kastedilen hükümdür. Allah'ın hükmünü bildirmesi ise, kelâm sıfatına döner. Veya kaza ve kader Allah'ın ilim sıfatına döner. Kelâm ve ilim sıfatlarının ise fiile tesirleri yoktur. Kelam ve ilim sıfatlarının, kulun azm ve kesbini yok etmemeleri, yaratma sıfatından daha uygundur. Çünkü yaratma sıfatı, tesiri olan, makdurun varlığını bizzat gerekli kılan bir sıfattır. Yaratma sıfatı, kulların azm ve kesblerini yok etme anlamı taşıyor ise, fiilin oluşumuna tesiri olmayan bu iki sıfat, kulun azm ve kesbini yok etmezler. Allah'ın kazasının ilim sıfatına dönmesi daha açıktır. Bu kararın bildirilmesi kelam sıfatına döner.¹⁵⁰

İbn-i Hümam, Kazâ ve Kader meselesini Allah'ın mutlak ilmiyle açıklamak suretiyle konuya esneklik ve derinlik kazandırıyor. O, bu konuda, güneş ve ay tutulmalarının önceden bilinmesini, Allah'ın insanın fiillerini bilişine örnek vermektedir.¹⁵¹ Yani, Allah'ın bilmesi, müdahale etmesi demek değildir.

Bilindiği gibi güçsüz, iradesi zayıf hürriyet anlayışı teklifleri ortadan kaldırır. Bu durumda dinin , peygamberin hiçbir anlamı olmaz.¹⁵² Cennet ve cehennem, sevap ve cezanın anlamlı olabilmesi için insanın kendi kaderini tayin etme hakkının olması gerekir. Bu sebeple müellif buna işaret etmek istemiştir.

¹⁴⁹ İbn-i Hümam, *el-Müsâyere*, s. 133.

¹⁵⁰ İbn-i Hümam, *a.g.e.*, s. 133-134.

¹⁵¹ İbn-i Hümam, *a.g.e.*, s. 136-137; Gölcük, "el-Müsâyere'den Bazı Tespitler." Kemaleddin İbn-i Hümam'ın Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği (Sempozyum Tebliğleri), s. 95-99, Sivas, 1993.

¹⁵² Gölcük, *a.g.m.*, s.98.

İbn-i Hümam, kaza ve kaderin Allah'tan olduğunu kabul etmektedir. Allah'ın ezeli ilmi, iradesi , kudreti ve yaratması,hiçbir zaman cebri bir paradigma içerisinde değerlendirilemez. Kader, biraz da insanî oluşumların dahilidir. Allah'da o yönde kuluna yardımcı olmaktadır.

Allah'ın insanlara verdiği ilim, irade, azm, ihtiyar ve kudret ise, onları fiillerini yapmaya muktedir kılmaktadır. İnsan, fiillerini özgür olarak seçmekte ve gücünü irade azminin (azm-ı musammam) yöneldiği alanda, zorlama olmadan kullanmaktadır.İnsan kendisine verilen bu irade, azm ve kudreti ile fiili özgür olarak işlemesinden dolayı sorumludur.¹⁵³ O halde İbn-i Hümâm'ın kaza-kader anlayışında biz, tamamen Allah'ı devreden çıkarıcı ne bir sekülerlik ve ne de tamamen insanı devreden çıkarıcı bir fatalizm görmekteyiz. O, bu konularda mutedil bir yol tutarak Allah-insan ilişkisini iyi bir noktada ortaya koymasını bilmiştir.

2. İBN -İ HÜMAM VE ECEL ANLAYIŞLARI

Ecel meselesi, Kaza ve Kaderle ilgili konulardan biri olup, insanın fiilleriyle ilgili görünen bu meselede insanın rolü nedir ? İnsanın eceli Allah tarafından belirlendiyse öldürülen kişinin durumu ne olacak? Öldüren kişi, Allah'ın, belirlediği ecelde tasarrufta mı bulunmaktadır? Bu ve benzeri sorular kelâmi düşünce sistemleri tarafından tartışılmıştır. Bugün de hâlâ tartışmaların “odağında” yer alarak konumunu korumaktadır. Gelenekten hareketle “ecel” meselesini yeniden ele almalı ve yeni bakış açıları geliştirilmelidir. Özellikle çağımızda “genetik” anlamındaki gelişmeler bunu zorunlu kılmaktadır. Onun için her görüş saygı değerdir. Önce ecel kelimesinin hangi manaya geldiğinin dilsel tahlilini yapalım. Sonra da Kur'an'da nasıl anlam kazandığına bakalım.

¹⁵³ İbn-i Hümam, a.g.e., s. 137-138-139; bkz; Güneş, İbnü'l-Hümam'ın Kader Anlayışı, s.53.

Sözlükte ecel ; hayatın sonu, canlıların ölümü için belirlenmiş an, vade.Önceden tesbit edilmiş zaman yahut süre.

İstilahta ise ; İnsan hayatı ve diğer canlılar için belirlenmiş süreyi ve bu sürenin sonunu yani ölüm anını ifade eder.¹⁵⁴

Kur'an'da ecele ilgili birkaç ayet şöyledir:

“Şüphe yok ki; Allah'ın takdir ettiği ecel(ölüm)gelince geri bırakılmaz.”¹⁵⁵ Burada ecel hayatın sonu manasındadır.

“O, sizi çamurdan yaratan, sonra size bir ecel takdir edendir. Belirli bir ecel de O'nun katındadır. “¹⁵⁶ Burada ise ecel hayatın süresi, vadesi anlamındadır.

“Eceli geldiği zaman bir kimsenin, Allah o'nun ölümünü geciktirmez. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır. “¹⁵⁷ Burada da ecel hayatın sonu ölüm anını ifade eder.

Yukarıdaki ayetler ecelin Allah'ın takdirinde olduğunu belirtmektedir. Bu ve daha pek çok ayetlerde ecel-i müsemma'dan bahsedilmekte ve belirli bir müddet olarak bunun Allah'ın kaza ve kaderi ile ilişkisi bulunmaktadır. Öyleyse eceli tayin ve takdir eden Allah'tır. Yaşayacağı müddeti dolduran insan eceli geldiğinde ölür. Bu durumda ecel, hem hayatın süresi, hem de vadesi veya sonu manasına gelmektedir.¹⁵⁸

Bu durumda vadesi gelmeden ölen kimsenin konumu nedir ? Ya da

¹⁵⁴ İslamda İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, I, 437-438,(yay. haz.İbrahim K. Dönmez), ist 1997.

¹⁵⁵ Nuh Suresi, 71/4.

¹⁵⁶ En'am Suresi, 6/2.

¹⁵⁷ Münafikûn Suresi, 63/11.

¹⁵⁸ Gölcük- Toprak, Kelam, s.274.

vadesi gelmeden ölen var mıdır ? Öldürülen kişi eceliyle mi ölmüştür ? Bu sorular İslam düşüncesi tarihi boyunca insan hürriyeti ve adalet ekseninde tartışılmıştır.

Kadı Abdulcabbar, ecele kelime manası olarak “vakit “ demektedir.¹⁵⁹

Mutezileye hakim olan görüş ; Allah her insana bir hayat sınırı çizmiştir. İnsan Allah tarafından bilinen bir hayatı yaşayacaktır.¹⁶⁰ Fakat öldürme hadisesinde öldüren kişi , Allah’ın ölene tanıdığı hayatı kısa kesmektedir.¹⁶¹ Bu durumda karşımıza iki ecel çıkmaktadır.

a) Allah’ın ilmine göre kişinin doğal ölmesiyle meydana gelen ecel

b) Katilin öldürmesiyle meydana gelen ecel. Görüldüğü gibi karşımıza “ecel” değil, “eceller” sorunu çıkmaktadır.

Diğer taraftan Mu'tezilenin önemli alimlerden olan Ebu'l Huzeyl el-Allaf (v.235 / 849) ve Ali el-Cubbai (v. 303 / 915) de; “öldürülen kişi öldürülmeseydi , öldürülme vaktinde eceliyle ölecekti” diyerek iki ecel anlayışını kabul etmektedirler.¹⁶² Bu durumda Mu'tezile'ye göre bir doğal ecel vardır, bir de kesilmiş ecel vardır. Eğer kesilmiş ecel olmasaydı, Allah, kâtilin cezalandırılmasını istemezdi. Bu sebeple, ecele insanın bireysel özgürlüğünün tesiri vardır.

Mâtürîdîlere göre öldürülen kişi , kendi eceliyle ölmüştür. Eğer kendi ecelinden gayri bir şeyle ölseydi Allah’ın, maktûlü kendi eceline ulaştırmaktan aciz kalması ve o adamın ecelinden Allah’ın cahil olması lazım gelirdi. Öldürme işi katile ait olup, ölüm ise ölüye ait, Allah’ın

¹⁵⁹ Kadı Abdulcabbar, a.g.e., s.780.

¹⁶⁰ Kadı Abdulcabbar, Şerhu'l-Usûl'l-Hamse, s.780 v.d.

¹⁶¹ el-Bağdadî, a.g.e., s.142-143; Sabuni, Mâtürîdî Akâidi, s.153.

¹⁶² Yörükhan, Yusuf Ziya, İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler (Mâtürîdî'nin Akâid Risalesi), s.272, Ankara,2001.

yaratmasıyladır.Öldürülenin durumu katli olmayıp, ölümdür. Katil de, öldürme fiilinden dolayı sorumludur.¹⁶³

Eş'arilerde de her şey Allah'ın taktirindedir. Bu sebeple ecel de Allah'ın belirlemesiyle olmaktadır. Ölen ve öldürülen kendi eceliyle öldürülmüştür.¹⁶⁴

Burada, "ecel" konusunda Mu'tezile, Mâtürîdî ve Eş'arilerin anlayışından uzaklaşmaktadır. Mâtürîdî ve Eş'ariler "ecel" meselesini Allah'ın kaza ve kaderiyle ilişkilendirmektedir. Acaba İbn-i Hümâm'ın bu konudaki görüşü nedir? Öyleyse bu soruya cevap verelim.

Ecel konusunda İbn-i Hümam, el-Müsâyere adlı eserinde ayrı bir bahis halinde bahsetmemekte ve genel hatlarıyla insanlara Allah tarafından verilen bir hayat olduğu ve bu hayat müddetinde son bulduğunda eceli geldiğini anlatmaktadır.¹⁶⁵ İbn-i Hümam'ın; insanın fiilleri bölümünde işlenen böyle bir konuda genel bir anlam sunan ifadeler kullanması, ayrıntıya inmemesi kanaatimizce İmam Gazâlî'yi sistem olarak takip etmesinden kaynaklanmaktadır. Gazalî'nin er-Risaletü'l-Kudsiyye isimli eserinde de bu konuda ayrı bahis açmadığını görmekteyiz.¹⁶⁶ Ecel konusunda mensubu bulunduğu Mâtürîdî ekolünün görüşünü benimsediğini söylemek isabetli olacaktır. Mâtürîdîlerde ecel, Allah tarafından takdir edilmiştir. Öldürülen şahıs da eceliyle ölmüş olup, onun başka bir eceli yoktur. Katil, kâtilin bir fiili olup, bununla kaimdir. Ölüm ise kâtilin fiili sonunda Allah Teâlâ'nın yaratması sûretiyle ölmüş kimse ile bulunan bir şeydir.¹⁶⁷

Görüldüğü gibi bütün kelâmî ekoller buna bir birey olarak İbn-i Hümâm da dâhil ecel meselesini insanın hürriyeti bağlamında ele almışlardır. Belki Ehl-i Sünnet kelim ekollerine göre "ecel birdir deyip işin içinden çıkmıştır.

¹⁶³ Sabûni, a.g.e., s.153-154; Pezdevi, Usûlü'd-Din, s.167.

¹⁶⁴ Eş'ari, el-İbane, s.153.

¹⁶⁵ İbn-i Hümam, el-Müsâyere ,s.82 vd.

¹⁶⁶ el-Gazali, İhya,I, s.285-286.

¹⁶⁷ Es-Sabûni, a.g.e., s.153; Pezdevî, Usûlü'd-Dîn, s.167.

Ama sorunun kökleri derindedir. Özellikle insanın eylemlerinin yaratıcısıdır” diyen dini akımlar, ecelle ilintili olarak Allah’ın fiili ile insanın fiili nerede başlayıp, nerede sona ermektedir? Ecellerin hangisi Allah’tan, hangisi insandandır.? vb. gibi sorularla konuya yaklaşmışlardır. Onlar Allah’ın fiili olarak gördükleri doğal ölümle insanın bir diğer insana yönelik olarak (kıtâl) veya “intihaar” eden insanın kendisine yönelik olarak işlediği suç ve zulüm nitelikli öldürmeyi birbirinden ayırmışlardır. Çünkü bunlar, insanın fiilleridir. Elbette Yüce Allah yaşama süreleri belirlemiştir. Bu arada birbirini öldürme gücünü de insana vermiştir. Allah, haksız cana kıymayı yasaklamıştır.¹⁶⁸ Demek ki insanın bu eylemi yerine getirmeye gücü yetiyor ki, Allah onu yasaklıyor.¹⁶⁹

İnsan ömrünün uzayıp kısılmasında nihai takdir Allah’a aittir. Ama bu ilâhi takdiri hiçbir zaman cebircilik dediğimiz fatalizm anlamında düşünmemek gerekir. Ecel, vakit, süre demektir. Allah canlı-cansız her türlü varlık için bir süre belirlemiştir. Her türün, bitkilerden hayvanlara normal şartlarda yaşadığı taktirde yaş ortalama çitası vardır. Herhangi bir bitki, ağaç, ya da canlı türünün normal şartlarda kaç yaşına kadar varlığını sürdürebileceği bilim adamları tarafından tespit edilebilmektedir. Acaba insan türünün böyle bir yaş ortalaması yok mudur? O halde her türün bir eceli olduğuna göre, insan da bu yaşamın dışında değildir. Ama unutmayalım ki insanın eylemleriyle eceli arasında çok yakın bir ilişki vardır. Kur’an’dan öğrendiğimize göre, Hz. Nuh 950 sene yaşamıştır. Bilindiği gibi tıbbi olarak ölüm, hücrelerin fonksiyonunu yitirmesi olarak tanımlanır. Çağımızda insan genomu üzerinde yapılan araştırmalar doğal insan ömrünün daha verimli olabileceği varsayımını gündeme getirmiş olması, bir çeşit Allah’ın evrene koyduğu yasanın büyüklüğünü göstermektedir. O halde belli bir süreçte insan ömrünün uzayıp kısılması kendi sorumluluk alanıyla da bağlantılıdır. Kalkınmış ülkelerde

¹⁶⁸ En’am Suresi, 6/51

¹⁶⁹ bk. Yahya b. Hüseyin, “er-Reddû ale’l-İhticâc”, (Resâilü’l-Adl ve’t-Tevhîd, thk. M. Umara), Dâru’l-Hilâl, II, 161-162.

ölüm yaş ortalamasının yüksek, yoksul ülkelerde düşük olması bu fikri doğruluyor. O halde ecel üzerinde yeni yaklaşımlar geliştirilmelidir.

3. RIZIK MESELESİ VE İBN-İ HÜMAM

Rızık meselesi de insanla alakalı bir mesele olup, kelim tarihinde üzerinde tartışmalar yapılmış bir konudur. Bütün düşünce sistemleri tartışmaları Kur'an üzerinden yürütmüş ve kendi anlayışına uygun gelecek ayetlerle fikirlerini destekleme yoluna gitmişlerdir. Bunun yanında bazıları da Kur'an'la birlikte meseleye, ahlâki bir boyut da katmışlardır. Şimdi rızık Kur'an'daki delillerine geçelim.

“Yeryüzünde yürüyen ne kadar canlı varsa hepsinin rızık ancak Allah'a aittir...”¹⁷⁰

“Göklerin ve yerin anahtarı O'nundur. Rızık dilediğine yayar ve kısar...”¹⁷¹

“Sizi yaratan, size rızık veren, sizi öldüren ve sizi tekrar dirilten Allah'tır.”¹⁷²

Kelâmi düşünce ekollerinde rızık tanımlanması, baktıkları ve durdukları yere göre olmaktadır. Mutlak anlamda rızık Allah tarafından verildiği bütün mezhepler tarafından kabul görmesine karşılık, mahiyetinin ne olduğu konusunda ayrılıklar mevcuttur.

Mu'tezile'ye göre rızık; kendisiyle yarar sağlanan ve başkasının onu engelleme hakkı bulunmayan şey olarak tanımlanır.¹⁷³ Bu tanım hem hayvani

¹⁷⁰ Hud Suresi, 11/6.

¹⁷¹ Şura Suresi, 42/12.

¹⁷² Rum Suresi, 30/40.

hem de insani rızık kapsamaktadır. Bununla beraber, onlar rızık mutlak ve tayin edilmiş olarak ikiye ayırırlar.

- a) Ot ve su gibi şeyler,
- b) Sahip olunan şeyler.¹⁷⁴

Mutezile haram olanı rızık olarak kabul etmemektedir. Onlara göre canlının mülkiyetinde olan şey rızıktır.¹⁷⁵ Mutezile'nin burada haramı rızık olarak saymayışlarının nedeni toplumdaki yönetici konumundaki haramzâdelerin insanların sahip olduğu mülkiyete yaptıkları tecavüze bir tepki olmalıdır.¹⁷⁶ Onlar, rızık konusuna ahlaki açıdan yaklaşmışlardır.

Eş'ariler ve Mâtürîdîler arasında rızık konusunda farklılık yoktur. Eş'ari, rızıklar Allah katından olup, kullarını helal ve haram olarak rızıklandırır, demektedir.¹⁷⁷ Mâtürîdîler de, aynı görüşü paylaşmakta ve rızık, "canlının kendisiyle beslendiği şeyin adı" demekle¹⁷⁸ Mutezile'nin mülkiyet tanımına karşı çıkmaktadırlar. Burada Mâtürîdîlerin endişesi mülkiyet edinmeyen hayvanların ve çocukların yiyip-içtiklerini kim veriyor eleştirisinde aslında tutarlı gözüküyor. Çünkü Mu'tezile rızık mutlak ve tayin edilmiş diye ayırırken, hayvanların beslendiklerini birinci yani mutlak rızık katmış oluyor.¹⁷⁹

İbn-i Hümmam, ecel meselesinde olduğu gibi rızık meselesinde de İmam Gazali'yi takip etmiştir. Tafsilatlı olmamak kaydıyla, Allah'ın fiillerini

¹⁷³ Kadı Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.784.

¹⁷⁴ Kadı Abdülcabbar, *a.g.e.*, s.784 vd.; Gölcük, *Bakıllani ve İnsan Fiilleri*, s.241.

¹⁷⁵ *es-Sabûni, a.g.e.*, s.151.

¹⁷⁶ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, s.168-172.

¹⁷⁷ *el-Eş'ari, el-İbane*, s.140; Şehristani, *Nihayetü'l-Akdâm*, s.397 vd.

¹⁷⁸ *es-Sabûni, a.g.e.*, s.151.

¹⁷⁹ Gölcük, *Bakıllani ve İnsanın Fiilleri*, s.241; Özdemir, *a.g.e.*, s-168-172; Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, s.268-269.

işlediği üçüncü bölümde Tekvin sıfatına detaylı bir izah getirmiştir.¹⁸⁰ İbn-i Hümam Eş'arilerin fiili sıfatları hâdis kabul etmeleri ve bu sıfatların (öldürme, diriltme, rızık verme v.b.) Tekvin sıfatının içinde mündemiç olduğu ile ilgili görüşlerini zikrediyor ve kendisi de Eş'arilerin bu görüşüne katıldığını ifade etmektedir.¹⁸¹ Müellifimiz, Allah'ın kullarının rızkını veren olduğunu kabul etmekle yetinerek, meselenin ekoller tarafından farklı anlaşılmasıyla ilgili tartışmalara girmediği gibi, az önce de belirttiğimiz gibi Gazali'yi metot olarak takip etmesinden ötürü bu konudaki görüşünü bu şekilde izah etmek mümkündür.¹⁸²

Dolayısıyla İbn-i Hümâm, Mâtürîdî ve Eş'arîler gibi rızık "kişinin yediği şey olarak" tanımlamakla tarihsel süreçte oluşmuş geleneğe bağlı kaldığını vurgulamış oluyor. Aslında, çağımızda "değerlerin" aşındığı bir dönemde, Mu'tezile'nin her türlü haksız kazancı önlemek pahasına geliştirdiği doktrin üzerinde durulmalıdır. Zira, emek ve risk faktörlerini devre dışı bırakan bir kazanç, her türlü sömürü ve karapara elde etmeye prim vermektedir. Elbette rızıkın İlâhî Zât'la ilişkili bir boyutu vardır. Ama, insan sahip olduğu rızık nereden, nasıl kazanıp nerede harcadığının da sorumlusudur. Aslında Mu'tezile, rızık konusunu "sorumluluk" çerçevesinde ele almakla her an topluma ve Allah'a hesap verme şuurunu diri tutma gibi bir amaç da taşımış olmaktadır. Eğer bugün rızık kavramı "bereket" ten koparılmış ve seküler bir iktisat anlayışına evrilme sürecine girmişse işte bu, Mu'tezile'nin işaret ettiği önemli ilkenin göz ardı edilmesinden dolayıdır. Çünkü seküler bir iktisat, beraberinde haramlar karşısında duyarlı olmayı buharlaştırmıştır.

Kelam'da insan fiilleri bağlamında en önemli hayati konulardan bir diğeri de fiillerin vasıflandırılması sorunudur. İşte bundan sonraki bölümde İbn-i

¹⁸⁰ İbn-i Hümam, a.g.e., s.84 vd.

¹⁸¹ İbn-i Hümam, a.g.e., s.84-85.

¹⁸² İbn-i Hümam, a.g.e., s.7-8; el-Gazali, a.g.e., s.265-266.

Hümam'a göre, husun-kubuh, adalet-zulüm, salah-aslah ve hidayet-dalâlet gibi konular ele alınacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FİİLLERİN VASIFLANIŞI İLE İLGİLİ KONULAR

1. FİİLLERİN NİTELENİŞİ

Fiillerin nitelenişi adı altında incelediğimiz bu bölümde güzel (hüsn) ve çirkin (kubh), fiillerde adalet ve zulm, insanın bu fiillerdeki etkisinin ne olduğu, teklifin mahiyetinin ne olduğu, insanın takatinin yetmeyeceği şeylerle sorumlu tutulup tutulmayacağı; kulların yararına olan şeylerin Allah'a gerekli olup olmadığı ve hidayet ve dalalete ulaşmada insanın ve Allah'ın rolünün ne olduğu kelami disiplinlerin, görüşlerini dikkate almakla birlikte İbn-i Hümmam'ın değerlendirmelerini zikredeceğiz.

Fiillerin ahlaki değerlilik açısından mutlak mı, yoksa göreceli mi olduğu sorunu ele alındığında akla gelen başlıca sorular şunlardır:

Akıl bir fiili nitelendirmede müstakil olarak tek başına hüküm verebilir mi? Başka kriterlere ihtiyacı var mıdır? Bir şeyin iyi ya da kötü olması aklın ona bu değeri atfetmesinden dolayı mıdır? Yoksa akıl bu konuda aciz midir? gibi soruları sıralamak mümkündür.

A. FİİLLERDE GÜZELLİK VE ÇİRKİNLİK

Bilindiği gibi İslam Kelam'ında hüsn ve kubuh meselesi ahlâki açıdan insanın davranışını nitelendirme yönüyle ele alınır. Diğer yönden, kelam ilminde hüsn ve kubuh meselesi, Allah'ın fiillerinin araştırılması açısından da inceleme konusu yapılır. Allah, sadece hüsn davranışlarla mı nitelendirilir? Kubuh olan bir takım davranışlar da O'nun iradesine girer mi? Hüsn ve

kubuh O'nun meşîeti ve yaratmasıyla mıdır? Vb. gibi sorular, Kalam mektepleri arasında tartışılmıştır. Aslında hüsün ve kubuh vasfı, eşya ve davranışlara iyi ve kötü, güzel ve çirkin, faydalı ve zararlı, helal ve haram gibi birbirine zıt vasıflardan birisini verme meselesidir. İslam düşüncesinin aktüel değerine zenginlik katan farklı okulların birbirine zıt vasıflardan birisini belirleme de ve nitelendirmede ölçüleri ne olmuştur? Bu ölçü salt, feyiz ve ilhama dayalı zevk midir? Vicdan ve menfaat midir? Akıl mıdır? Ya da ilâhi vahye dayanan din gerçeği midir? Kısaca, güzel ve çirkinin tesbit edilebilmesi için ayırteci ölçü nedir? Bu soruya başta Mu'tezile olmak üzere Eş'ari ve Mâtürîdî kalam mektepleri kendilerine özgü cevaplar vermişlerdir. Burada asıl bizim için önemli olan olay İbn-i Hümâm'ın hüsün ve kubuh görüşüdür. Bu konuya geçmeden önce, hüsün ve kubuh kavramlarının analizini yapmak gerekiyor.¹⁸³

a. GÜZEL VE ÇİRKİNİN TANIMI:

Hûsn (güzel); "Bireyin bilinçli ve seçme özgürlüğüne bağlı olarak gerçekleştirdiği dünyada övgüye, ahirette de ödüle konu olan davranışlar".¹⁸⁴

Çirkin (kubuh) ise ; "bireyin bilinçli ve özgür iradesiyle gerçekleştirdiği, dünyada yergiyi, ahirette de cezayı ilgilendiren çirkin davranış tarzları olarak tanımlanır."¹⁸⁵

Yukarıdaki anlamların dışında İmam Gazali, iki anlam daha vermektedir;

a) Sıfat yönünden tam olan güzel, eksik olan çirkindir.

¹⁸³ Geniş bilgi için bk. Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*, s. 83-100, İstanbul, 1998.

¹⁸⁴ Cürcani, *et-Tarifât*, s.77; Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b.Musa el-Kefevî, *el-Külliyât*, s.402 Beyrut, 1996.

¹⁸⁵ Cürcani, *et-Tarifât*, s.149.

b) Amaca uygun olan iyi, uygun olmayan kötüdür.¹⁸⁶

Kuran'da iyi olanla ilgili olarak hasene, kötü olanla ilgili olarak sey'ye¹⁸⁷ kavramları kullanılmaktadır. Yine salih ve fasid,¹⁸⁸ ma'ruf ve münker,¹⁸⁹ hayır ve şer¹⁹⁰ kavramları İslâm kelimasında hüsün ve kubuh kavramlarının Kur'an da başka bir ifadelendiriliş şekilleridir.

Mu'tezilenin genel kabulüne göre, bir şeyin iyi (hüsün) veya kötü (kubuh) olduğu akılla bilinir. Çünkü, derler: Hâdiseler arasında sebep-netice bağlantısı vardır. Allah, hikmeti gereği bir şeyi diğer bir şeyin sebebi olarak yaratmıştır. Kainatta olanlar sebepsiz meydana gelmezler. Akıl bu sebepleri buluşa ve bir şeyin iyi ya da kötü olduğunu tayin etmeye muktedirdir.¹⁹¹ Fiili nitelemede ölçü akıldır. Biz akıl yoluyla güzel ve çirkini biliriz, din ise onu meydana çıkarır. Bir fiil, ilahi vahiy gelmeden önce de iyi ve kötüdür. Fiilin iyi veya kötü oluşu kendi iç yapısı gereğidir.¹⁹²

Mu'tezile'nin bu akılcı tutumuna karşı Eş'ari okulu muhalefet etmiştir. Eş'ari ve takipçileri, bütün dini vazifelerin sem'i olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre akıl, hâdiseleri ve dini kuralları zaruri kılmaz; hiçbir ameli iyi ya da kötü diye bildirmez. İlahi emirlerin iyiliği yada kötülüğü akılla değil, şeriatle (dinle) bilinir. Hiçbir şey zatı itibariyle iyi veya kötü değildir. Bir şeyi Allah emrettiyse iyidir; nehyettiyse, o şey kötüdür.¹⁹³

Mâtürfdî ise hüsün ve kubuh mevzuunda Mu'tezile ve Eş'ari arasında, fakat Mu'tezile'ye daha yakın bir yol tutar. O'na göre bir şey kendi zatı

¹⁸⁶ el-Gazali, *el-İktisad fil-İtikâd*, s.110, Beyrut,1988.

¹⁸⁷ Fussilet Suresi, 41/34.

¹⁸⁸ Fussilet Suresi, 41/46.

¹⁸⁹ Al-i İmran Suresi, 3/110.

¹⁹⁰ Al-i İmran Suresi, 3/114.

¹⁹¹ Işık, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri*, s.77.

¹⁹² Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s.241-242; Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi*, s.279-280.

¹⁹³ El-Eş'ari, *el-Luma*, s.71-72; Şehristani, *Nihayetü'l-Akdâm*, s.370 vd.

itibariyle, ya iyidir ya da kötüdür. Akıl bir şeyin iyi ya da kötü olduğunu bilebilir. Mâtürîdî'ye göre husun ve kubuh mevzuunda aklın ve naklin rolünü şöyle maddeleyebiliriz:

- a) Şeriate hacet kalmaksızın, sadece akılla iyiliği bilinen şeyler.
- b) Şeriate hacet kalmaksızın, sadece akılla kötülüğü bilinen şeyler.
- c) İyiliği veya kötülüğü şüpheli olanlar. Bu gibileri akılla bilinemediği için devreye şeriat girer.¹⁹⁴

Görüldüğü gibi burada Mâtürîdîler, Allah'ın varlığına ve birliğine iman etme konusunda, aklın nakil olmadan da yeterli olabileceğini savunmakla Mu'tezile'nin görüşüne katılmışlar, aklın, nas bulunmazdan önce sadece bazı ahlak ve hukuk kaidelerinin güzellik ve çirkinliğini bilebileceğini savunarak Eş'arilerin görüşüne yaklaşmışlar ve böylece iki uç görüşü benimseyen Mu'tezile ve Eş'arîler arasında orta bir yol tutmuşlardır. Bizim için önemli olan husun ve kubuh konusunda İbn-i Hümâm'ın durduğu yerdir.

b. İBN-İ HÜMAM'IN HUSUN-KUBUH ANLAYIŞI

İbn-i Hümam, fiillerdeki husun ve kubuh'un üç kategoriye ayrılabilirliğini ifade ederek, bunlardan ilk ikisi ile Mutezile'nin görüşlerinin çakışmadığını, üçüncü durumda Mutezile'den farklı düşündüğünü ifade etmektedir.¹⁹⁵ Bunları şöyle sıralayabiliriz.

- a) Kemal ve nakıs sıfatı noktasında akıl, iyi ve kötünün ne olduğunu idrak eder.

¹⁹⁴ Işık, a.g.e., s.77-78; Gölcük, Bakıllani ve İnsanın Fiilleri, s. 265; Özdemir, a.g.e., s.282.

¹⁹⁵ İbn-i Hümam, el-Müsâyre, s.151-152.

b) Maksada, gayeye uygunluk açısından, akıl iyi ve kötünün ne olduğunu idrak eder.

c) Allah'ın bildirdiği hükümlerde, aklın bu hükümlerde iyi ya da kötü diye hüküm verip veremeyeceği durumu.¹⁹⁶

İbn-i Hümmam Müsâyere'de hüsün ve kubuh başlığıyla açtığı bölümde bu konuyu misallerle delillendirme yoluna gitmiştir. Bir kişi kemâl ve nâkıs sıfatı itibariyle, aklıyla ilmin, adaletin güzel olduğunu, cehaletin ve zulmün de kötü olduğunu bilir.¹⁹⁷ Ve yine bir fiilin maksada, gayeye uygun olup-olmaması açısından akıl bu fiilin iyiliğine ya da kötülüğüne hüküm verir. Zeyd'in katli, düşmanlarına göre güzel bir şeydir, dostlarına göre ise kötüdür. Bunu akıl ayırt eder.¹⁹⁸ İbn-i Hümmam, buraya kadar Mutezile ile aynı görüşü paylaştıklarını ifade etmektedir.¹⁹⁹ Üçüncü durumda yani Allah'ın bildirdiği hükümlerde farklılık ortaya çıkmaktadır. İbn-i Hümmam Mutezile'nin bu konuda da akla yetki verdiğini ifade etmekte ve onların bir fiil kötü olduğu için Allah onu yasaklamıştır ve yine fiil iyi olduğu için Allah onu emretmiştir, dediklerini ifade etmektedir.²⁰⁰ Yani bu durumda iyilik ve kötülük bir fiilin ontolojik yapısında mevcuttur. Ve Allah, bu ontolojik yapısı itibariyle o fiili emreder ya da yasaklar.²⁰¹ Akıl da bu tür fiillerin iyi ya da kötü olduğunu Allah bildirdiği için değil, bizzat onlar iyi ya da, kötü oldukları için bilir. İbn-i Hümmam , Mutezile'nin görüşlerini verirken de önde gelen âlimlerinin bizzat ismini vererek tartışmaya açıklık getirmektedir.²⁰² Temel ahlaki konularda akıl iyiyi-kötüyü bilir. Ancak dini içerikli konularda akıl, hüküm veremez. Bunu iyi ya da kötü olduğunu Allah'ın bildirmesiyle bilebiliriz.²⁰³ Mesela Ramazan'ın sonunda tutulan orucun güzel olduğunu, Şevval ayının ilk günlerinde tutulan

¹⁹⁶ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.151-152.

¹⁹⁷ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.151.

¹⁹⁸ İbn-i Hümmam, el-Müsâyere, s.151.

¹⁹⁹ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.152.

²⁰⁰ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.152.

²⁰¹ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.152.

²⁰² İbn-i Hümmam, a.g.e., s.152.

²⁰³ İbn-i Hümmam, el-Müsâyere, s.153.

orucun kötü olduğu gibi bir durumda akıl bir hüküm veremez. Bunu ancak vahyin bildirmesiyle insan bilebilir.²⁰⁴

Özetlersek, İbn-i Hümam, fillerin kemal ve noksanlığı; maksada uygun olup olmaması gibi ahlaki durumlarda aklın hüküm vereceğini ifade etmekte ve Mu'tezile'yle buraya kadar uzlaştıklarını ifade etmekte ancak, ibadet ya da dini içerikli konularda aklın bir hüküm veremeyeceğini ve burada vahyin kılavuzluğuna ihtiyaç olduğunu bildirerek Mu'tezilî düşünceden ayrıldığı noktayı ifade etmektedir. Bir başka ifade ile İbn-i Hümâm, hükmün yalnızca Allah' a ait olduğunu bildiren âyetler karşısında akla "hakem" vasfını vermeden kaçınarak, aklın güzel ve çirkini anlamada sadece bir kâşif, idrak meselesi ve vasıtası olduğunu söylemiştir. Akıl, hiçbir zaman iyiyi ve güzeli gerekli kılan, çirkin ve kötülükten yasaklayan değildir. Bu yetki sadece, Allah'a aittir.²⁰⁵

İbn-i Hümâm'a göre akıl, dinden önce zarar veren yalanın yasaklanması gibi bazı yargıları düşünce yoluyla algılayabilir. Ancak çoğu hükümleri bilmez. Hüsün ve kubuh konusunda İbn-i Hümâm'ın Mu'tezile'ye asıl karşı çıktığı nokta, aklın güzel bulduğunu Allah'a zorunlu kılmaları, aklın çirkin bulduğunun yokluğunu da gerekli görmeleridir. Halbuki müellife göre, hükmü veren ve vâcip kılan Allah'tır. Akıl ise, düşünce açıklamak için bir âlet ve olağan bir sebeptir. Tek başına hüküm ortaya koyan değildir. Yani, aklın fonksiyonu mutlak değildir.²⁰⁶

Kelam ilminin önemli bir tartışma konusu olan hüsün ve kubuh meselesinin belirlenmesinde Mâtürîdîliğin şahsında İbn-i Hümâm'ın görüşü daha tutarlı görünmekte olduğu söylenebilir. Aynı mantıklı görüşü İbn-i Hümâm'ın adâlet ve zulüm meselelerine bakışında bulabilecek miyiz? Şimdi de bu konuya bakalım.

²⁰⁴ İbn-i Hümam, a.g.e., s.153. vd.

²⁰⁵ İbn-i Hümam, a.g.e. s.154; krş. İzmirî, Muhammed b. Veli b. Râsûl, Hâşiye Ale'l-Mir'ât, I, 278, İstanbul, 1930; Altıntaş, İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi, s.99.

²⁰⁶ İbn-i Hümam, a.g.e., s.155-159; Altıntaş, a.g.e., s.29.

B. FİİLLERDE ADALET-ZULÜM SORUNU VE İBN-İ HÜMAM

Kelam'da insanın fiilleriyle ilişkili olan adâlet ve zulüm sorununa geçmeden önce bu kavramların sözlük anlamları üzerinde durmakta fayda olduğuna inanıyorum.

Arapça'da "a-d-l" fiilinin masdarı olan "adâlet" sapmanın ve zulmün zıddıdır. Adl'nin misl, denk ve eş anlamı vardır. Ayrıca adl, basiretle idrak olunan; ıdl ise, duygularla idrak olunanı ifade eder. Zulmet ise, ışsızlıktır. Zulmet ile, cehâlet, şirk, fasıklık kastedilir. Zulüm, bir şeyi mahsus olmayan yerine, noksan veya fazlasıyla, vaktinde veya yerinde, vaktini veya yerini değiştirilerek koymaktır. Bunun için vakitsiz su verildiğinde "zulmettin" tabiri kullanılır. Zulüm Kur'an'a göre insanla Allah arasındaki ilişkilerde, insanla başkaları arasındaki ilişkilerde ve kişi ile nefsi arasındaki ilişkilerde cereyan eder.²⁰⁷

Bu konu Mu'tezile ile Eş'ari ve Mâtürîdî'lerin ayrıldığı noktalardan biridir. Düşünce temellerinin önceden belirlenmesi, bunun üzerinde yükseltelen fikirlerin de farklı olmasını doğurmaktadır.

Genel hatlarıyla ifade edecek olursak Mu'tezile, şayet Allah, zulmü dilerse zalim olur, öyleyse zulüm ve diğer kötülükler O'nun iradesiyle değildir, diyerek Allah'ı tenzih etme yoluna gitmişlerdir. 'Allah, adil ve hakimdir.O'ndan çirkin iş sadır olmaz. O'nun bütün fiilleri güzeldir' demektedirler.²⁰⁸ Ve yine "Allah, çirkin işin çirkinliğini bilir, ama onu seçmez."²⁰⁹ "Mu'tezile'ye göre, Allah'ın zulmü işlememesinin sebebi de;insanın fiillerinde zulmün bulunuşudur. Eğer Allah, insanın fiillerinin yaratıcısı olmuş olsaydı, bu

²⁰⁷ İsfehânî, Ragıp, *el-Müfredât*, s.479., İstanbul, 1986.

²⁰⁸ Kadı Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.301.

²⁰⁹ Kadı Abdülcabbar, *a.g.e.*, s.302.

durumda, O'nun zalim olması gerekirdi. Oysa bundan münezzehtir, uzaktır.²¹⁰

Mâtürîdî anlayışta, Allah zulme kudreti olmakla vasıflanmaz. Çünkü muhal, kudreti dahiline girmez. Bu meselede Mâtürîdîler, Allah'ın yaptığı fiilin çirkinlikleri zulümle vasıflanıp vasıflanmayacağı noktasından hareket etmişler ve fiillerdeki bu durumun da aklen bilineceğini ileri sürmüşlerdir.²¹¹

Eş'arilerde her şeyi yaratan Allah olduğu için, zulmü yaratan da Allah'tır. Zulmü kendisine değil, başkasına zulüm olarak yarattığı için, zulüm sahibi zalim olmaz.²¹² Nasıl ki Allah'ın şehveti yaratmakla şehveti olduğu düşünülüyorsa, aynı şekilde zulmü yaratmasıyla da zalim olduğu düşünülemez,²¹³ demektedirler.

İbn-i Hümam, adalet ve zulüm mevzuunda mensubu bulunduğu Mâtürîdî ekolü tarafına doğru tavır almaktadır. Masiyetlerin Allah'ın iradesi ve meşietini ile olduğunu söylemektedir. O'na göre, Allah şerri dilemezse şer meydana gelmez.²¹⁴ İbn-i Hümam, Allah'ın iradesinin her şeye şamil olduğunu ispat etmek için ayetleri de kullanmaktadır. Onun yer verdiği bazı ayetler şunlardır.

“Eğer Allah dileseydi, bütün insanların hepsini hidayete ulaştırırdı.”²¹⁵

“Allah dilemedikçe, siz dileyemezsiniz.”²¹⁶

“Şayet biz dileseydik her nefse hidayetini verirdik.”²¹⁷

²¹⁰ Kadı Abdülcabbar, a.g.e., s.345; Işık, a.g.e., s.69-70.

²¹¹ Es-Sabuni, a.g.e., s.127; Gölcük, Bakıllani ve İnsan Fiilleri, s.280-281; Mâtürîdî, Akaid Risalesi, (cev. Y.Ziya Yörükhan), s.269-270, Ankara,2001

²¹² Eş'ari, el-Luma, s.79;a.mlf., el-İbane, s.127-149.

²¹³ Gölcük-Toprak, a.g.e., s.245.

²¹⁴ İbn-i Hümam, el-Müsâyere, s.121-122.

²¹⁵ Ra'd Suresi13/31.

²¹⁶ Tekvir Suresi, 81/29.

²¹⁷ Secde Suresi,32/13.

“O, kimi saptırmayı dilerse, onun göğsünü dar, sıkışık yapar.”²¹⁸

İbn-i Hümam, Mu'tezile'nin ele aldığı Mü'min Sûresi 31. ayetini²¹⁹ yanlış yorumladıklarını ifade ederek, bu ayetin “Allah kullarına zulmetmeyi dilemez” şeklinde olması gerektiğini söylemiştir. İbn-i Hümam bu ayette Allah'ın kullarına zulmü irade buyurmadığını beyan ediyor. Bu, Allah'ın, kulların kendi kendilerine olan zulmü irade etmediği anlamına gelmez, demektir.²²⁰

Yine İbn-i Hümam, şerrin Allah'tan suduru itibariyle değil, bize nispetiyle şer olduğuna dikkat çekmiştir.²²¹ İbn-i Hümam, masiyetlerin Allah'ın iradesi dahilinde olduğunu söyler. Şayet masiyetlerdeki irade Allah'ın düşmanı İblis'in muradına uygun oluyorsa, öyleyse bu masiyetler yeryüzünde Allah'ın muradına uygun taatlerden daha çoktur. Melik, Cebbar ve İkrâm sahibi Allah'ın kendi mülkünde İblis'in iradesi karşısında mağlup olacağı hususuna nasıl cevaz verilir? Allah, masiyetlerini dilemeyecek ve şeytanın iradesi, Allah'ın hayır iradesinden çok olacak. Bu acizlik ve zaaftır ki, alemlerin Rabbi bundan çok çok münezzehtir.²²² İbn-i Hümam, Peygamberimizin “Allah'ın dilediği şeyler olmuştur, dilemediği şeyler olmamıştır.” Hadisini naklederek, olan şeylerin O'nun meşiretiyle olduğunu anlatmakta ve sünnetin bu konuda açık olduğunu belirterek, selefin de bu hadis üzerine icma ettiğini ifade etmiştir.²²³

Kısaca özetlemek gerekirse İbn-i Hümam, her şeyin yaratıcısının Allah olduğu prensibinden hareketle, masiyetlerin de yaratıcısının O olduğunu ifade etmekte . Ancak bu masiyetler, şer olan şeyler Allah'tan suduru itibariyle değil de, kula nispetiyle şer, masiyet olmaktadır, demektir. İnsanın

²¹⁸ En'am Suresi 6/125.

²¹⁹ Mü'min Suresi, 40/31.

²²⁰ İbn-i Hümam, a.g.e., s 123.

²²¹ İbn-i Hümam, a.g.e., s 124.

²²² İbn-i Hümam, a.g.e., s 123.

²²³ İbn-i Hümam, a.g.e., s 123. vd.

filleriyle doğrudan ilişkili olan konulardan birisi de teklif konusudur. Kalam'da ilâhî teklif karşısında insanın sorumluluğunun sınırı nereye kadardır? sorusu tartışmalar yaratmıştır. Şimdi de teklif meselesi üzerinde duracağız.

C. TEKLİF VE İBN-İ HÛMAM'IN ANLAYIŞI

Allah, peygamberleri vasıtasıyla insanlara vahiy göndermiştir. O, ilahi rahmetinden insanların kurtuluşa ermelerini istemektedir. Gönderdiği vahiyler birer ilahi kanun olup tekliflerle doludur. Bu sebeple insan, ilahi vahyin karşısında bir yükümlü yani mükellef olmaktadır. Yükümlülüklerin altına girerek bir sorumluluk taşımak durumundadır. Bu durumda, ilahi teklif karşısında insanın durumu nedir? İnsanın irade ve sorumluluğu nedir? Allah, insana güç yetiremeyeceğini teklif edebilir mi? Ederse insanın sorumluluğunu nasıl izah edeceğiz? Bu ve buna benzer konular kalamî ekoller arasında tartışılmıştır.

Sözlükte “Teklif” muhataba külfet, yük yükleme, külfeti gerekli kılma gibi anlamlara gelmektedir.²²⁴ Ayrıca teklif; güçlük, zorluk, zahmet demektir. Yorgunluk ve meşakkat manası vardır. Dinde emir ve nehye ad olmuştur. Bu durumda teklif, hitabın emir ve nehiy olarak muhataba yönelmesidir.²²⁵

İstilahta ise “teklif”; Allah'ın vahiy yoluyla ve peygamberleri aracılığıyla kullarını bir takım şeyleri yapmaya veya yapmamaya yükümlü tutmasıdır.

Şimdi de kısaca kalamî disiplinler tarafından teklifin nasıl anlamlandırıldığına bakalım.

²²⁴ Cürcani, a.g.e., s.58.

²²⁵ el-Bağdadi, Usulî'd-Din, s.207.

Mu'tezile teklifi; kendisinde kişiye yük olan iş, diye tanımlamaktadır.²²⁶ Teklif, kendisinde yükümlüye güçlük ve zorluk bulunan bir işi yapma iradesidir. Bu şekildeki teklif ancak Allah tarafından vuku bulur.

Allah birdir ve fiillerinde adildir. O'nun adil olması fiillerinde çirkin olana yer vermeyişiyle olur. O'ndan kötü bir şeyin vuku bulması mümkün değildir. Bu durumda âdil olan ve fena iş yaratmayan Allah'ın insanların yararına teklifte bulunması gerekir. Allah adil olduğu ve güzeli isteyip yaptığı, aksine çirkinini yapmayacağı için kullarını güçlerinin yetmeyeceği bir şeyle mükellef tutmaz. Çünkü bu çirkin bir şeydir.²²⁷

Eş'arilere göre, sınırsız irade ve sonsuz kudretiyle alemin mutlak hakimi olarak Allah, insanları güçlerinin yetmeyeceği şeylerle yükümlü tutabileceği gibi, dileyseydi hiçbir kimseyi mükellef de tutmayabilirdi.²²⁸

Mâtürîdîlerde teklif; mükellef tutmak, failine zahmet (külfet) verecek bir işi imtihan etmek için emretmek, demektir.²²⁹

Allah'ın insanlara yapmaları mümkün olmayan şeyleri teklif etmesi ve güç yetmeyenleri teklif etmesi caiz ve mümkün değildir.²³⁰ Mâtürîdîlerin bu konuda dayanakları "Allah bir kimseye ancak gücü yettiği kadar teklif eder"²³¹ ayetidir. Çünkü Allah, hikmete uygun olanı yapar. Hikmet de kendisinde güzellik, iyilik olanı düşünmeyi gerektirir.

İbn-i Hümmam, bütün meselelerde olduğu gibi bu konuda da İmam Gazali'nin görüşlerini zikrederek konuya girmektedir. İbn-i Hümmam teklifin

²²⁶ Kadı Abdülcabbar, el-Muğni, XI, 293. Mısır, 1962.

²²⁷ Kadı Abdülcabbar, Şerhu'l-Usuli'l-Hamse, s.133; Turhan, Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri, s.45.

²²⁸ Eş'ari, Luma, s.57-58-59.

²²⁹ es-Sabuni, Mâtürîdîyye Akâidi, s.141.

²³⁰ es-Sabuni, a.g.e., s.141-142-143; Pezdevî, Usûli'd-Dîn, s.124-125.

²³¹ Bakara Suresi, 2/286.

tarifinde; " bir fiilin yerine getirilmesini istemek ve yerine getirilmediği takdirde de cezalandırmak,"²³² demektir.

İbn-i Hümmam, insan gücünün yetmeyeceği şeylerle sorumlu tutulmayacağını Mu'tezile'nin görüşlerini vererek ve onlara hak payı vererek açıklamaktadır. İbn-i Hümmam, Bakara Suresindeki Allah'ın güç yetirilemeyen şeyleri yüklememesi ile ilgili dua ayeti için: " Eş'arilerin muhakkık alimleri, teklif-i mâlâ yutakı aklen caiz görseler bile, naklen imkansız olduğunu kabul etmişlerdir,"²³³ diyerek aslında Eş'arilerin de kabul etmediklerini ifade etmektedir.

İbn-i Hümmam, güç yetirilemeyen şeylerin caiz olmama durumunu üç şekilde izah etmektedir. Bunlardan birincisi zat itibariyle mümkün olmadığı. Mesela iki zıt şeyin aklen bir arada bulunmasının imkansızlığı . İkincisi adeten mümkün olmaması. Kuşun insandan olmaması, dağ taşımaya teklif gibi. Üçüncüsü ise Allah'ın ezeli ilmiyle açıklaması ve ilmin kulların fiillerini meydana getirmede tesirinin olmadığı cihetinden izah etmektedir.²³⁴ İbn-i Hümmam'ın güç yetirilemeyen şeylerin teklifinin caiz olmaması durumunu bu şekilde açıklamasının yanında meseleyi kulların hürriyeti açısından ele alması dikkat çekmektedir.O,ilm-i ilâhinin tesiri olmadığı cihetinden hareketle teklif-i mâ lâ yutak'ın caiz olmadığını ifade etmektedir.²³⁵ Burada İbn-i Hümmam'ın, Kur'an'da böyle bir şeyin teklif edilmediği delilini ortaya koyması itibariyle şunu anlamamız gerekir kanaatindeyiz.Güç yetirilemeyen şeyler,Allah tarafından teklif edilmediyse bunu aklen caiz olup olmama noktasından tartışmanın bir fayda getirmesi mümkün gözükmemektedir. İbn-i Hümmam'a göre kul, kendi hür iradesiyle (azm-ı musammam)²³⁶ ve kudretiyle fiil işliyorsa yapılan teklifler de bu irade ve kudretin sınırlarını aşmamalıdır.

²³² İbn-i Hümmam,el-Müsâyere, s.168.

²³³ İbn-i Hümmam a.g.e., s.170.

²³⁴ İbn-i Hümmam a.g.e., s.171.

²³⁵ İbn-i Hümmam a.g.e., s.171.

²³⁶ İbn-i Hümmam a.g.e., s.109-110.

D. İBN-İ HÜMAM'IN SALAH-ASLAH ANLAYIŞI

Salah-Aslah konusunun temelinde, Allah'ın herhangi bir şeyi kullarının faydasına uygun bir şekilde yerine getirip getirmemesi sorunu vardır. Allah, kullarının faydasına yararına olan şeyleri gözetmeli midir? Allah'ın yaptığı her fiil salah ise, bu durumda o fiillerden dolayı Allah'a şükür gerekir mi? İblis'in bekletilmesi insanlığın salahına mıdır? Salah-Aslah olarak nitelendirilen şeyler Allah katında da aynı mıdır? Yoksa insana has şeyler midir? Türünden soruları çoğaltmak mümkündür. Biz bu tartışmalara geçmeden önce salah-aslah kavramlarının gramer bakımından tahlilini yapalım.

Salah; lügat yönünden fesadın karşıtıdır. İyi ve faydalı olma anlamında kullanılır. Aslah ise daha iyi ve faydalı olma demektir.²³⁷

Salah, aslah kavramı, Mu'tezile'nin ilahi adalet ve hikmet anlayışlarının mantıksal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Özet olarak ifade edecek olursak, ilahi adalet, ilahi fiillerin kulların menfaatlerini gözetmesini ve tümüyle güzel olmasını gerektirir. İlahi fiillerdeki bu güzelliği gerektiren şey ise kulların maslahaları (menfaat)'dir. Diğer yönden, Allah hakimdir. Hakim, fiilleri eksiksiz ve sağlam olarak gerçekleşen, gelişi güzel bir eylemde bulunmayandır. Bu durumda, Allah'ın, bir maksada yönelmesi, iyi olanı (salah) istemesi ve hayrı dilemesi gerekir. Ancak Allah, mutlak kemal sahibi olduğu için, bu iyiliği ve hayrı kendi zâtı için değil, sadece kullarının yararı için isterse diler.²³⁸

Salah- aslah mevzuunda Mâtürîdî ve Eş'ari'leri, aynı fikri kabul etmiş olarak görmekteyiz. Mutezile'ye cevap olarak şöyle demektedirler. İnsanlar için salah ve aslaha riayet etmek Allah'a gerekli değildir.²³⁹ Çünkü ilahlıkla

²³⁷ Gölcük, Bakıllâni ve İnsan Fiilleri, s.301.

²³⁸ Şehristani, Nihayetü'l-Akdâm, s.400;a.mlf. el-Mîlel ve'n-Nihal, s.82-83 vd; Işık, Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s.78; Özdemir, İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi, s.55; Koçyiğit, Talat, Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, s.80, Ankara, 1989.

²³⁹ Es-Sabuni, Mâtürîdiyye Akâidi, s.149-150.

gereklilik bağdaşmaz, ilaha zorunluluk gerekmez. O dilediğini yapar, o mü'minlere lütufla muamele yapar. Bu lütfu bütün kafirlere gösterseydi iman ederdi.²⁴⁰

Eş'ari de, Kelâm tarihinde meşhur olmuş “üç kardeş hikayesi” diye bilinen münakaşayla Mü'tezile'ye karşı çıkmıştır. Bu olayda hocası Ali el-Cubbai (V.303/915)'yi köşeye sıkıştıran Eş'ari, salah ve aslah'ın Allah'a gerekli olmadığını ifade etmiştir.²⁴¹

Eş'arî bir kelamcı olan Şehristânî (V.548/1153), salah-aslah mevzuunda bu konuyu şöyle özetlemektedir; Allah hiçbir şeye muhtaç değildir. O, nimetlerini bir ücret karşılığında vermez. Yaptığı işlerde illet aramaz. Allah'ın fiillerinin hayrı kapladığı, salaha yönelik olduğu inkar edilemez. Ama hayrın ve salahın Allah'ın yaptığı işlerde zorunlu olarak bulunmasının gerekliliğini söylemek doğru değildir.²⁴²

İbn-i Hümmam, İmam Gazali'nin, Allah, halk (yaratma) etmek suretiyle mevcudata lütüfta, ihsanda bulunmuştur, sözünü nakletmekte ve O'nun Mutezile'ye karşı verdiği cevabı zikretmektedir.²⁴³ Daha sonra Mutezile'nin aslah hakkındaki görüşlerine yer vermektedir. Mutezile'ye göre, Allah kullarının faydasına olan şeyi gözetmek zorundadır. İbn-i Hümmam, Mutezile'nin beş şeyde Allah'ın salah olanı gözetmek durumunda olduğunu söylediklerini nakletmektedir.²⁴⁴

Bunlar:

a) Lutufta bulunmak,

²⁴⁰ Es-Sabuni, a.g.e., s.149.; Pezdevi, *Usulü'd-Dîn.*, s.126-130; Mâtürîdî, *Akaid Risalesi*, s.273.

²⁴¹ İbn-i Hümmam, *el-Müsayere*, s.150; Işık, a.g.e., s.78; Gölcük-Toprak, *Kelam*, s.254.

²⁴² Şehristani, *Nihayetü'l-Akdâm*, s.399 vd.

²⁴³ İbn-i Hümmam, *el-Müsayere*, s.140.

²⁴⁴ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.140.

b) Taate karşılık sevap vermede,

c) Masiyete karşılık ceza vermede,

d) Kulların faydasına olan şeyi gözetmede,

e) Elemlere karşılık bedel vermede yine kulun teklife muhatap olabilmesi için de kendisinde ki eksikliklerin giderilmesini gerektirmektedir.

Devamla surette İbn-i Hümmam, Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat ekollerine göre dini ve dünyevi alandaki aslahı gözetmeyle ilgili görüş farklılıklarına dikkat çekmektedir.²⁴⁵

İbn-i Hümmam, Eş'ari kelamında önemli bir yere sahip olan el-Cüveyni (V.478/1805)'nin Mu'tezile'nin, Allah'ın, kulların maslahatına olan şeyleri gözetmek zorunda olduğu, görüşüne karşı çıkış nedenlerinin ne olduğunu Cüveyni'den uzun nakiller de bulunarak anlatmaktadır.²⁴⁶

İmam Cüveyni'nin Mutezile'ye karşı kullandığı ayetlere de yer vermektedir. O ayetlerden birkaçı şöyledir:

“Eğer biz dileyseydik, her nefse hidayetini verirdik.”²⁴⁷

“Şayet Allah dileyseydi, insanların hepsini hidayete ulaştırırdı.”²⁴⁸

“Allah dilemedikçe, siz dileyemezsiniz.”²⁴⁹

²⁴⁵ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.141.

²⁴⁶ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.143-144.

²⁴⁷ Secde Suresi, 32/133.

²⁴⁸ Ra'd Suresi, 3/31.

²⁴⁹ Tekvîr Suresi, 81/29.

Ebubekir el-Bâkılânî (V403/1013)'nin bu konudaki Mutezileye karşı sunduğu delilleri de zikretmektedir.²⁵⁰ Bâkılânî'nin Allah'ın kafiri dünyada nimetlendirdiğini, buna mukabil Eş'ari'nin kafire verilen nimet olmayıp öç alma, onu cezalandırma olduğunu kabul ettiklerini ve Gazali'nin de Bakillani'nin görüşünü benimsediğini ifade etmektedir.²⁵¹ Bu konuyla ilgili son örneklendirmeyi de Eş'ari-Cubbai arasındaki meşhur "üç kardeş olayı" ile bitirmektedir.²⁵²

Salah –aslah mevzuunda İbn-i Hümmam, Ehl-i Sünnetin daha çok Eş'ari ekolünün görüşleriyle Mu'tezile'nin görüşlerini karşılaştırmalı bir şekilde sunarak kendi görüşünün de ne olduğunu bu şekilde bildirmektedir. Bu konuda kendisi ehl-i sünnet tarafında olduğunu hissettirmekte ve bunu da Eş'ari-CÜbbai arasındaki tartışmasıyla bitirmesi Mu'tezile'nin bu konuda çıkmazda olduğunu ifade etmek istemektedir.²⁵³ Biraz önce zikrettiğimiz ayetleri de açıkça zikreden İbn-i Hümmam, Allah'a hiçbir şeyin zorunlu olmadığı, zorunlulukla ilâhlığın bir arada bulunmayacağı, kullarının faydasına olanı gözetmesi durumunda bu Allah'ın yarattıklarına bir lütfu, ihsanı olduğu Ehl-i sünnet görüşünü paylaştığını ifade etmek mümkündür.

E. İBN-İ HÜMMAM'IN HİDAYET-DALÂLET ANLAYIŞI

Hidayet ve dalâlet konuları, Kelâm ilminde amellerin yaratılması sorunuyla işlenen bir konudur. Çünkü bu konu her şeyin yaratıcısı olan Allah'ın fiilleri kısmında incelenmiştir. İşte fiil konusunu mevzu bahis eden Kelâm ilmi ilâhi alandan insanî sahaya geçişte önce ilâhiliğin geniş bir araştırmasını yapmakta ve sonuçta bu ilâhiliğin insanî alana ne gibi tesirlerde bulunduğunu ve iki alan arasındaki bağların niteliğini keşfe yönelmektedir. Allah'ın fiillerinden olup da insanî alana ait olarak intikal eden "hidayet ve

²⁵⁰ İbn-i Hümmam, el-Müsâyere, s.147.

²⁵¹ İbn-i Hümmam a.g.e., s.147 vd.

²⁵² İbn-i Hümmam a.g.e., s.150-151.

²⁵³ İbn-i Hümmam a.g.e., s.121-229.

dalâlet” problemini çözmeye; psikoloji ve felsefe gibi inter-disiplinlerden de faydalanmaktadır. Sosyal davranış bilimleri daha çok insanın eylem yönünü ele alırken, İlm-i Kelam ise, onun metafizik yönünü ele almaya gayret etmektedir. Bir problem alanı olarak Kelam ilmi'nin belli başlı konuları arasında değerlendirilen hidayet ve dalâlet meselesi, aslında çözüme ulaşması derin bir ilkemi oluşturur. Kelamcılar fiillerin insana aidiyeti noktasında sorunu ele almışlardır. Bu çabanın akabinde, şahıs ve kelam mektepleri değişik açılardan hidayet ve dalâlet konusunu tartışmışlardır.²⁵⁴

Bir çok konuda olduğu gibi hidayet ve dalâlet konusu da kelâm ilminde kolayca anlaşılabilen meselelerden biridir. İnsanoğlu farkında olmadan zaman zaman Allah'ın hidayetini ve idlâlini bahane ederek, kendi sorumluluğundan kurtulmak istemekte ve cebre düşmektedir. Biz böylesine hassas bir konunun, Allah'ın hidayeti ve idlâli nedir? İnsanın hidayete ve dalâlete düşmesi nedir? Sorularının kısaca kelami ekoller açısından mukayesesini yaptıktan sonra asıl İbn-i Hümmam'ın bu konuya ait görüşlerini aktaracağız.

Sözlükte Hidayet²⁵⁵; istenilene ulaşma kılavuzu, yoludur.²⁵⁶ Dalâlet ise; İstenilene ulaşmayı kaybetme, istenilene ulaşmayan yoldur.²⁵⁷

Hidâyet; istenilen şeye ulaştırın yola delalet etmek, selamet yolunu göstermek, birini İslâma davet etmek demektir. İdlal ise; dalaletle düşürmek, baştan çıkarmak, azdırmak anlamını taşır.²⁵⁸

²⁵⁴ Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, s.17, İstanbul,1995.

²⁵⁵ Hidayet ve Dalâletle ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, İstanbul, 1995; Yüksel, Emrullah, “*Kur'an-ı Kerim 'de Hidayet ve Dalâlet Anlayışı*”, *EAÜFD*, sy.VII, Erzurum, 1986.

²⁵⁶ Cürcani, a.g.e., s121 vd.

²⁵⁷ Cürcani, a.g.e., s121,229.

²⁵⁸ Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, IV.,1229 vd., İstanbul, 1305; Yüksel, a.g.m., s.87-88.

Dalâlet; hidayetın zıddı olup, doğru yoldan kasten veya hataen, az veya çok çıkmak; istenilene ulaştırmayan yola girme anlamına gelmektedir.²⁵⁹

Mu'tezile'ye göre hidayet; Allah'ın doğru yolu beyan etmesi, dalâlet ise; insanın sapık olarak isimlenmesi veya kulun dalâleti yaratması halinde sapıklık hükmüyle hüküm giymesidir.²⁶⁰ Allah'ın herhangi bir yönden kafirlere hidayet ettiğini söyleyemeyiz. Allah, onlara sadece beyan edip, yol göstermiştir. Çünkü O'nun beyan ve çağırısı, kabul eden için hidayettir. Mü'minlere hidayeti ise; onları hidayete ermişler diye isimlendirmesi ve bununla onlar için hüküm vermesidir.²⁶¹

Dalâlet ise; insanların şaşkın sapıklar olarak isimlendirilip hüküm giymesidir. Dalâlet lütfu terk etmektir.²⁶²

Mu'tezile diğer konularda olduğu gibi bu mevzuda da "insan filin yaratıcısıdır" ilkesinden taviz vermeyerek, hidayeti, Allah'ın doğru yolu göstermesi, insanı öyle isimlendirmesi, dalâleti de insanın dalâletle adlanması ve insanın şaşkın ve sapık olduğuyula ilgili hükümleri verilmesidir²⁶³ şeklinde ifade etmişlerdir.

Genel hatlarıyla Mu'tezile, temel prensiplerden tavizvermeden yaratıcı insan ilkesinden hareketle Kur'an'da Allah'a isnad olunan hidâyeti, hakiki manasında değil; doğru yolu göstermek, açıklamak, hakka delâlet ve irşad gibi mecazi manasında yorumlamışlardır.²⁶⁴ Mu'tezile'ye göre Allah'ın kulunu saptırması lütfuyla değil, hızlanıyadır. Onlar, dalâleti, kula, Allah'ın sapık adını vermesi ve insan kendi nefsinde sapıklığı yarattığından onun sapıklığa hükmetmesi şeklinde anlıyorlar.

²⁵⁹ Asım Efendi, a.g.e., III, 1402;

²⁶⁰ es-Sabuni, Mâtürîdiyye Akâidi, s.157; Altıntaş, a.g.e., s.395-396,257.

²⁶¹ Gölcük,-Toprak, Kelam., s.258.

²⁶² es-Sabuni, a.g.e., s.157.

²⁶³ Gölcük, Bakıllani ve İnsanın Fiilleri, s.324.

²⁶⁴ Gölcük, a.g.e., s.324; Altıntaş,a.g.e., s,259.

Ehl-i sünnet olarak isimlendirilen Eş'ari ve Mâtürîdîler bu konuda aynı fikirleri paylaşmaktadırlar. Onlara göre Allah'ın hidayete erdirmesi demek kulun nefsinde hidayetlenmeyi (ihtidayı, doğru yola girmeyi) yaratması demektir. Saptırmak (idlal) da kulda sapıklığı (dalâleti) meydana getirmesi manasına gelir.²⁶⁵ Hidayet Allah'ın insanda doğru yolu bulma fiilini yaratmasıdır. Dalâlete düşme de aynı şekilde onun kulda yaratılmasıdır. Dalâlette bırakmak Allah'a izafe edilir. Ama bu insanda isteğine göre dalaletin yaratılması şeklindedir.²⁶⁶

Eş'arilere göre Allah'ın kullara olan hidayeti iki şekildedir:

a) Hakkı açıklamak, ona davet etmek ve onun üzerine deliller ikame etmek suretiyledir.

b) Allah'ın kulların kalbine hidayeti yaratması, onların da hidayeti bulmasıdır.²⁶⁷

Allah'ın, birinci şekil altındaki hidayeti, bütün mükelleflere, ikinci şekilde ise hidayet bulanlara mahsustur.

Ebu'l-Hasan-el-Eş'arî, Allah'ın daveti insanlara genel, hidayeti ise özel kıldığını söyler.²⁶⁸

Mâtürîdîler de Eş'ariler gibi kulların hayır ve şer bütün fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu kabul ederler. O, kullarda ihtida (doğru yolu bulma) fiili ile dalâlet (sapma) fiilinin de yaratıcısıdır. Bu bakımdan hûda ve idlâl Allah'tandır.²⁶⁹

²⁶⁵ es-Sabuni, a.g.e., s.157.

²⁶⁶ es-Sabuni, a.g.e., s.157-158.

²⁶⁷ es-Sabuni, a.g.e., s.157-143-144-145; Yüksel, a.g.m., s.94.

²⁶⁸ es-Sabuni, a.g.e., s.157 vd.

²⁶⁹ Yüksel, a.g.m., s.96.

Bu durumda bir fiil Allah'a ve bir başkasına bir tek yönden izafe edilemez. Mâtürîdîlere göre fiilin Allah'a izafe edilmesi yaratma, insana izafe edilmesi ise seçme yönündendir. Allah kulların ihtiyarını söküp çıkarmaz, bilakis destekler.²⁷⁰

Hidayet ve Dalâlet konusu bu bölümün başında da ifade ettiğimiz gibi fiillerin yaratılması meselesiyle ilintili bir konudur. Hidayete ulaşmak ya da dalâlete dalmakta bir fiildir. Öyleyse bu fiilin ne kadarı insana aittir? İnsani olanla ilahi olanın arasını nasıl ayıracağız ya da sınırını nasıl belirleyeceğiz?

İbn-i Hümmam, insanın fiillerini meydana getirirken bu fiillerin ne kadarı kendisine ait olduğu meselesini el-Müsâyere adlı kelam kitabında Allah'ın fiilleri başlığı adı altında ayrıntılı bir şekilde işlemektedir.

Fiillerin yaratılması ve kesble ilgili bölümlerde de zikretmekle birlikte İbn-i Hümmam, hidayet ve dalâlet mevzuunda müntesibi olduğu ekolle aynı çizgide bulunmaktadır. Allah, her şeyin yaratıcısı olduğu gibi, insanın fiillerinin de yaratıcısıdır.²⁷¹ Ancak, insan fiilleriyle ilgili durumlarda ayetlerde tahsis yapmak gerektiğini ifade etmektedir.²⁷² İbn-i Hümmam, insan iradesinin fiile yön verişini izah ederken, insan psikolojisini de değerlendirmiş ve kulların yaptıkları ya da terk ettikleri şeylerin nefislerinden kaynaklandığını söylemiştir. Yaratma cihetinden Allah'a teslim olan İbn-i Hümmam, şöyle demektedir. "Kulun kudret alanı, onun azmidir. İnsanın içinde Allah'ın, fiillere yönelik arzusu kulu fiil işlemeye çağırır şeyler ve ihtiyarı yaratmasından sonra kul tereddütsüz kesin bir samimiyet ve azmi ile fiile tam olarak yönelmiş olur. İşte kulun fiili istemesi onun kudretindedir."²⁷³ İnsan bir şeyi kuvvetli bir irade ve azim ile istediği zaman Allah, onun için o fiili yaratır. Bu durumda insan, fiilini kesbetmeden önce Allah'ın yaratmasını kuvvetli azmi,

²⁷⁰ Gölcük, Bakıllani ve İnsan Fiilleri, s.326; Altıntaş, a.g.e., s.398.

²⁷¹ İbn-i Hümmam, el-Müsâyere, s.109 vd.

²⁷² İbn-i Hümmam, a.g.e., s.99 vd.

²⁷³ İbn-i Hümmam, a.g.e., s.110.

irade ve niyeti ile tayin ediyor gibidir. Allah da bu kuvvetli istek doğrultusunda kulların fiillerini yaratmaktadır. İnsan da bu fiili tam olarak benimsemektedir. Böylece fiildeki başlangıç ve fiil neticesinde meydana gelen sonuç, insanın bizzat kendisine ait olmuş olmaktadır.²⁷⁴ İnsan hidayete ulaşmak ya da dalâlette kalmak için öncelikle iradesini harekete geçiriyor ve Allah da bu hareket vesilesiyle o şeyi insanın istediği şekilde yaratıyor. Ve o fiili işleyerek neticeye ulaşıyor. Bu durumda hür olması ve neticeden de sorumlu olması daha kolay anlaşılmalıdır. Burada hidayeti ya da dalâleti yaratma yönü Allah'a, kesb yönü ise insana ait olmaktadır.²⁷⁵ Bu kesb yönüyle insan hidayeti ya da dalâleti kendine fiil edinmektedir.

Açıkça anlaşıldığı gibi gerek İmâm- Mâtürîdî'nin ve gerekse onun bir izleyicisi olan İbn-i Hümâm'ın hidâyet ve dalâlet konusundaki görüşlerinde kör bir kaderciliğe yer yoktur. Hidâyet ve dalâlet konusundaki görüşleri gayet ma'kul ve açıktır. İbn-i Hümâm'a göre bir fiil aynı manada hem Allah'a ve hem de başkasına nisbet edilemez. Fiilin Allah'a nisbet edilmesi yaratma açısından, fiilin insana nisbeti ise seçme (ihtiyar) açısındandır. Burada insanı eylemlerinde sınırlandırıcı bir pozisyondan ziyade, özgürlük alanını genişletici bir pozisyon söz konusudur.

Hülasa, Mu'tezile hidâyet ve dalâlet problemine yaratıcı insan ilkesinden yaklaşırken; Mâtürîdîler, buna İbn,i Hümam'da dâhil, hidâyet ve dalâlettin gerçekleşmesinde daha mutedil ve ikna edici bir yöntem izleyerek Allah'ın insanların iradelerine uygun olarak hidâyet ve dalâleti yarattığını iddia etmişlerdir. Eş'arî kelamcılarsa tam bir "cebr-i mutavassıt" yol izleyerek her ne kadar hidâyeti Allah'ın meşîetine bağlıyorlarsa da insanın, hidâyetin gerçekleştirilmesinde payı ve rolü konusunda yeterince açık olmadıklarını söyleyebiliriz.

²⁷⁴ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.60.

²⁷⁵ İbn-i Hümam, el-Müsâyere, s.98.

SONUÇ

“Kemâleddîn İbn-i Hümam’a Göre İnsan Fiilleri” adıyla yaptığımız bu çalışma, miladi XV.y.yılda yaşamış, Fıkıh Usul-u Fıkıh, Mantık, Kelam, Tefsir, Hadis, Edebiyat v.b. alanlarda yetkinliğini ortaya koyan, devrinin mümtaz şahsiyetlerinden biri olan İbn-i Hümam’ın Kelâm ilminde insan fiilleri ile ilgili fikirlerini ortaya çıkarmak amacı gütmektedir.

Bilindiği gibi müellifi tarafından ortaya konan her çalışma ve eser, müellifinin yaşadığı çağı anlatmaktadır; çünkü o dönemin ürünüdür. Devrinin inanç, sosyal ve fikir yapısını ortaya koymaktadır.

Çalışmamıza kaynaklık teşkil eden eserinin ismi el-Müsayere’dir. İbn-i Hümam, kitabının baş tarafında da ifade edildiği gibi, bu eseri İmam Gazali’nin er-Risâletü’l-Kudsiyye’sine şerh amacıyla yazmış, yapılan izah ve yazımların fazlalığı sebebiyle şerh olmaktan çıkıp müstakil bir kitap halini almıştır. Metot itibariyle Gazali’nin er-Risale’sini takip etmekle birlikte konuların takdim-tehirinde, izahlardaki ayrıntıların fazlalığı tıpa tıp aynı dememizi güçleştirmektedir. Müsayere kelimesi Arap dilinde mufaale babından aynı seyir halinde olan, omuz omuza, aynı hizada yürüyen demektir.

Babası Abdulvâhid, Anadolu’nun Sivas şehrinde olup, burada kadılık yapmış, daha sonra kaynakların belirttiğine göre birtakım karışıklık sebebiyle Mısır’a gitmiştir. İbn-i Hümam burada doğup-yetişmiş ve ailede başlayan eğitimini o dönemin üniversiteleri konumundaki Mansuriyye, Şeyhuniyye gibi medreselerde tamamlamış ve daha sonra aynı medreselerde ders verme konumuna gelmiştir. Annesi Maliki kadısının kızı olması hasebiyle ailenin mektep olduğu bir ortamda ilim yolculuğuna başlamış ve bulunduğu noktadan baktığımızda ailenin eğitiminde ne kadar önemli bir role sahip olduğunu bizlere adeta bildirilmektedir.

İbn-i Hümam, Mâtürîdî Kelâm geleneğine mensup olması yanında, bu durumu hiçbir zaman ön plana çıkarmayıp farklı düşünce ve fikirlerden çekinmeyen aksine bunu bir zenginlik ve değer olarak kabul eden bir şahsiyettir. Bunun en bariz örneği el-Müsayere'dir.

İbn-i Hümam bu eserini Eş'ari kalamcısı olan İmam Gazali'nin er-Risale'sine haşiye olarak yazmıştır. Bu eserinde İbn-i Hümam "müsademe-i efkardan barika-i hakikat doğar" sözü gereğince fikirleri harmanlayıp o fikirlerden doğru olanlarını ortaya koymuştur.

İbn-i Hümam'ın metodu konusunda şunlar söylenebilir. Eserin her konu başlığında o konuyla ilgi Gazali'nin fikirlerini zikrettiğini görmekteyiz. Mutezile'nin görüşlerini önde gelen alimleri olan Kadı Abdulcabbar, Cubbai gibi şahsiyetlerden vermiştir. Eş'arilerin görüşlerini İmam Cüveyni, Bakıllani, Eş'ari, Razi, gibi alimlerden eserlerini belirterek zikretmiştir. Hanefi- Mâtürîdî alimlerinin görüşlerini zikretmiş ve farklılıkları ifade ederken Buhara ve Semerkant Mâtürîdî'lerin konu hakkındaki farklı fikirlerini zikretmiştir. Konu ile ilgili görüşlerini karşılaştırmalı olarak verdikten sonra kendisinin hangi görüşü kabul ettiğini, hangisinin doğru olduğunu ifade ederken elyak, esah, Hak, ezhar, akreb, evceh, ecder, gibi lafızlarla açıkça belirtmiştir.

Az önce de belirttiğimiz gibi, metot olarak er-Risâletü'l Kutsiyye'yi takip etmesinden dolayı insan fiilleri ile ilgili rızık, ecel, hidayet ve dâlâlet gibi konularda ayrıntılı bilgi sunmamıştır. Bu konuları değerlendirirken bunun insan fiillerindeki genel bakış açısına ve mensubu bulunduğu Mâtürîdî ekolünün prensiplerine göre değerlendirmeye çalıştı. İbn-i Hümam insan hürriyetini ortaya karken nakli ve akli delilleri beraber sunma yoluna gitmiştir. Böylece konulara bakışı ve değerlendirme tarzını göstermiş olmaktadır.

İnsanın özgürlüğünde akli planda düşünülmesinde Mu'tezile'ye hak vermek gerektiğini ifade etmiştir. İnsanın fiillerini meydana getirmede yaratma yönünü Allah'a nisbet ederken insan fiillerinin meydana gelmesinde başlangıç ve sonucun insana ait olduğunu belirtmiştir. İnsanın fiildeki

sorumluluğunu ifade ederken, kendine has “azm-ı musammam” tabirini kullanmış ve insan bu azmi ile fiillerde sorumlu oluyor demiştir. Ayrıca insanın fiillerini meydana getirdiği iradenin müstakil olduğunu belirterek, Mâtürîdîlerin söylemekten çekindiklerini açıkça ifade etmiştir.

İnsanın gücünün iki zıt file uygun olduğunu, eğer uygun olmazsa bu durumda hürriyetin bir anlam ifade etmeyeceğini belirtmiştir, fiillerin yaratılışını Allah’a, kesbini kula nisbet etmiştir. Bu kesbin de Eş’arilerin anladığı anlamda olmadığını, insanın kuvvetli bir arzu ve gönül işiyle (azm) olduğunu ifade etmiştir. Bu konuda halk (yaratmak) yerine evcede (icat) kavramını kullanarak hassasiyetleri göz önünde bulundurduğunu göstermiştir. Bu da onun Allah’la insanın fiillerinin farklılığını vurgulamasında hassasiyetinden kaynaklanmıştır.

Kaza-kader meselesini Allah’ın ilim sıfatına bağlayarak, insanın özgürlüğünü daha rahat ifade etme imkanı bulmuştur. Allah’ın ezelden her şeyi bilmesinin insanın fiillerine müdahale etmesi anlamına gelmediğini ve insanın cebir altında olmadığını belirterek, ilim sıfatında vücbiyetin olmadığını ortaya koymuştur.

Rızık ve ecel gibi konularda mensubu bulunduğu Mâtürîdî ekolle uyumluluk arz etmiştir.

Fiillerin güzel-çirkin diye nitelenişinde aklın hüküm verme yeteneğinin olduğunu belirtmiş ve bir şeyin iyi ya da kötü olduğuna akli olarak değer vermemiz mümkündür. Bu noktada Mu’tezileyle uyuşmakla birlikte fiilleri ahlaki-dini diye ayırmış ve aklın ahlaki konularda hüküm verirken, dini konularda vahyin kılavuzluğuna ihtiyaç duyduğunu misallerle anlatmıştır. Bu orijinal bir yaklaşımdır.

İnsana güç yetiremeyeceği şeylerin teklif edilmesinin mümkün olmadığını, nakli deliller ve akli delillerle izah etmiştir. Eş’arilerin aslında bu

konuda naklen böyle bir şeyin insana teklifinin caiz olmadığını kabul ettiklerini belirtmiştir. Aslında naklen böyle bir durum söz konusu değilse, aklen bunu tartışmanın bize bir fayda sağlamayacağını ifade etmek istemiştir.

Allah'ın kullarının faydasına olanı gözetme zorunluluğunun olmadığını, ancak böyle yaparak lütuf ve ihsanda bulunduğunu ifade etmiştir.

Hidayet ve dalâlet konusunda ise, hidayete ulaşmada ya da dalâlette kalmada insanın kendi iradesinin (azm) büyük rol oynadığını söylemektedir. İnsan hidayeti ya da dalâleti azmiyle (kuvvetli arzu, istek) isterse Allah da istediği şekilde o fiili onda yaratır ve kul da bunu işler. Kulun bu fiillerdeki sorumluluğu azm'i ifade eder. Ona göre hidâyet ve dalâlet ızdırarî bir fiil değil, ihtiyarî bir fiildir.

Kısa ve genel hatlarıyla İbn-i Hümam'ın insan fiilleri ile ilgili görüşlerini özetledikten sonra, bize İbn-i Hümam, el-Musayerede kelâmi bir metodoloji sunmaktadır. Kelâmcının dar bir bakış açısıyla değil de farklı görüşleri göz önünde bulundurmadan çekinmeyen ve bu farklılıklardan en doğru olanı ayırt edebilmesi gerektiğini bizlere örneklerle anlatmaktadır.

Tarafımızdan yapılan böyle bir çalışma İslâmi ilimlerde mütehassıs olan İbn-i Hümam'ın deryasından bir damla alma çabasıdır. Yapılacak tenkitlerin bu damlanın büyümesine katkı sağlayacağını ümidini taşımaktayız.

KAYNAKLAR

ALİYYÜ'L-KÂRÎ, Nureddin, *Şerhu'l-Emâlî*, İstanbul, 1962.

ALTINTAŞ, Ramazan, "Kelâmi Ayetleri Anlamada Okuma Yöntemi", CÜİFD, sy.I, Sivas, 1996.

ALTINTAŞ, Ramazan, *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*, İstanbul, 1998.

ALTINTAŞ, Ramazan, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, İstanbul, 1995.

ASİM EFENDİ, *Kamus Tercemesi*, İstanbul, 1305 h.

ATAY, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara, 1961.

AYDIN, Hakkı, *Sivaslı Kemaleddin İbn-i Hümam Hayatı ve Eserleri*, Sivas, 2000.

BEYAZI, Kemalüddin, *İşârâtü'l-Meram min İbaratü'l-İmam*, Kahire, 1949.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-u İslamiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1967

CÜRCÂNİ, S.Şerif, *et-Ta'rifât*, Kahire, 1991.

DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1994.

EBU HANİFE, Numan b. Sâbit, *el-Fıkhü'l-Ekber*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde.) Ter. M.ÖZ İstanbul, 1992.

el-BAĞDÂDÎ, Abdulkâhir, *Usulü'd-Din*, Beyrut, 1981.

el-BAĞDÂDÎ, Ebu Mansur Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Ter. E. Ruhi Fıglalı), Ankara, 1991.

el-EŞARÎ, Ebu'l Hasan, *el-İbane an Usûli'd-Diyane*, Beyrut, 1994.

el-EŞARÎ, Ebu'l Hasan, *Kitâbü'l-Lüma fi'r-Reddi Ala ehli'z-Zeygi ve'l-Bida'*, (neş. Hamude Gurabe), London, 1955.

el-GAZALÎ, Ebu Hamid, *el-İktisâd fi'l-İtikad*, Beyrut, 1988.

el-GAZALÎ, Ebu Hamid, *er-Risaletü'l-Kudsiyye*, (çev. A.Serdaroğlu), I.1989.

el-GAZALÎ, Ebu Hâmid, *İhyâu Ulumi'd-Din*, (ter..A.Serdaroğlu), İstanbul, 1989.

el-İSFEHÂNÎ, Râgıb, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986.

el-KEFEVÎ, Ebu'l-Bekâ Eyyup b. Musa, *el-Külliyât*, Beyrut, 1996.

es-Sabuni, Nureddin, *Mâtürîdiye Akâidi*, (Ter. B. Topaloğlu), Ankara, 1995.

FIRUZÂBADÎ, Muhammed b. Yakub, *Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut, 1991.

FIRAT, Ahmet Suphi, "*İbn-i Hümmam'ın Avrupa Kütüphanelerinde Mevcut Yazma Eserleri*", K.İbn-i Hümmam'ın Hayatı Eserleri ve İlmî Kişiliği-Sempozyum Tebliği-(haz.M.Aymak,H.İbrahim Karademir), Sivas, 1993.

GÖLCÜK, Şerafeddin, "*el-Müsayere'den Bazı Tesbitler*", K.İbn-i Hümmam'ın Hayatı Eserleri ve İlmî Kişiliği-Sempozyum Tebliği-(haz.M.Aymak-H.İbrahim Karademir), Sivas, 1993.

GÖLCÜK, Şerafeddin, *Bakıllani ve İnsanın Fiilleri*, Ankara, 1997.

GÖLCÜK, Şerafeddin, *Din ve Toplum*, Konya, 1998.

GÖLCÜK, Şerafeddin, *Kelam Tarihi*, Konya, 1992.

GÖLCÜK, Şerafeddin-TOPRAK, Süleyman, *Kelâm*, Konya, 1998.

GÜNEŞ, Kamil, *İbnü'l Hümmam'ın Kader Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya, 1993.

IŞIK, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri*, Ankara, 1967.
İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, (yay.haz. İbrahim K. Dönmez), İstanbul, 1997.

İbn MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1994.

İBN-İ HÜMMAM, Kemâleddin, *el-Müsâyere*, İstanbul, 1979.

İZMİRÎ, Muhammed b. Veli b. Râsûl, *Hâşiye Ale'l Mir'ât*, İstanbul, 1930.

KÂDİ, Abdulcabbar, *el-Muğni*, Mısır, 1962.

KÂDİ, Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, (tahk. Osman Kerim), Beyrut, 1982.

KAM, Ömer Ferid, *Dini Felsefi Sohbetler*, (sad. S. Hayri BOLAY), Ankara, 2003.

KARAMAN, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1974.

KARAMAN, Hayrettin, *İslam Hukukunda İctihat*, İstanbul, 1996.

KESKİOĞLU, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Ankara, 1999.

KOCA, Ferhat, "*İbnü'l-Hümmam*", DİA, XXI, İstanbul, 2000.

KOÇYIĞİT, Talat, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1989.

LEKNEVÎ, Muhammed b.Abdilhay, *el-Fevâidü'l-Behiyye Fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Mısır, 1324.

MÂTÜRÎDÎ, Ebu Mansur, *Akaid Risalesi*, (ter.Y.Ziya YÖRÜKAN) Ankara, 2001.

MÂTÜRÎDÎ, Ebu Mansur, *Kitabu't-Tevhid*, (neş.F.Huleyf), Beyrut, 1970.

ÖZ, Mustafa, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, İstanbul, 1992.

ÖZDEMİR, Metin, *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi*, İstanbul, 2001.

ÖZEL, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara, 1990.

ÖZLER, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, İstanbul, 1995.

PEZDEVÎ, Ebu Yusr Muhammed, *Usûlü'd-Din*, Kahire, 1963.

ŞEHRİSTÂNÎ, Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1992.

ŞEHRİSTÂNÎ, Abdulkerim, *Nihayetü'l-Akdâm fi İlmi'l-Kelâm*, b.y.yok, trh. siz. Mektebe-i Sakafei Diniye.

Şeyhzâde, *Nazmu'l-Farâid*, Kahire, 1317.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelam İlmî-Giriş*, İstanbul, 1991.

TUNÇ, Cihat, *Sistemâtik Kelâm*, Kayseri, 1994.

TURHAN, Kasım, *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İstanbul, 1996.

YAHYA b. Hüseyin, "*er-Reddû ale'l-Ihticâc*", (*Resâletü'l-Adl ve't-Tevhid*, (thk. M.Umara), Dâru'l-Hilâl.

YAZICIOĞLU, M.Sait, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul, 1997.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, (Yay. Haz. Turhan Yörükan) Ankara, 2001.

YÜKSEL, Emrullah, "*Kur'an-ı Kerim'de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı*", EAÜİFD, sy.VII, Erzurum,1986.